

Archeologische prospectie met ingreep in de bodem: Geraardsbergen, Gasthuisstraat

Titel

Archeologische prospectie met ingreep in de bodem: Geraardsbergen, Gasthuisstraat

Auteurs

Olivier Van Remoorter, Annika Devroe, Jeroen Vanden Borre

Opdrachtgever

Ion

Projectnummer

2015-235

Plaats en datum

Gent, januari 2016

Reeks en nummer

BAAC Vlaanderen Rapport 164

ISSN 2033-6898

Naam site: Geraardsbergen, Gasthuisstraat

Ligging: Geraardsbergen, Gasthuisstraat 98
Provincie Oost-Vlaanderen

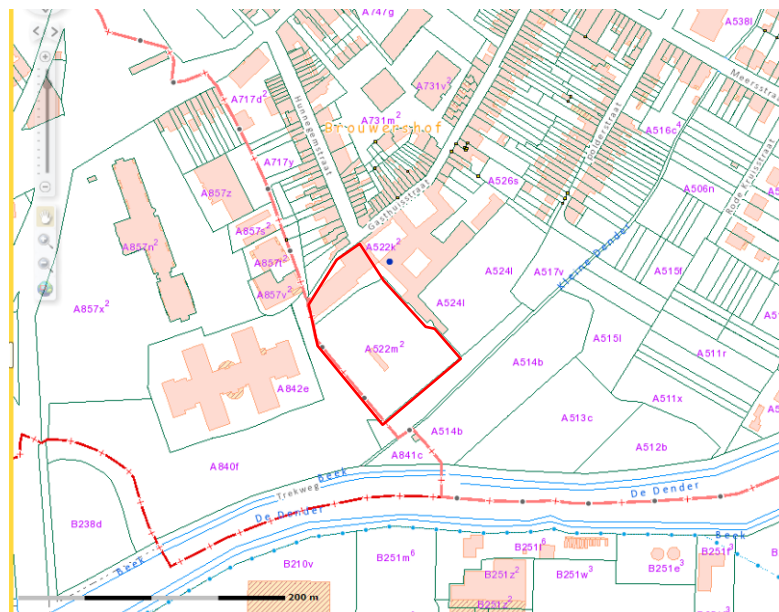
Topografische kaart¹:

Topografische kaart met aanduiding van het plangebied (rood).

Kadaster: Afdeling 1, sectie A

Percelen: 522K2 (partim), 522M2

Kadasterplan met aanduiding van de percelen binnen het plangebied (rood).²

¹ Topomapviewer 2015.

² CadGIS 2015.

Coördinaten:	N: X: 115058.00 Y: 161932.92 O: X: 115141.82 Y: 161854.52 Z: X: 115079.98 Y: 161793.37 W: X: 115023.68 Y: 161883.68
Onderzoek:	Archeologische prospectie met ingreep in de bodem
Opdrachtgever:	Ion
Uitvoerder:	BAAC Vlaanderen bvba
Projectcode:	2015-235
Projectleiding:	Jeroen Vanden Borre
Vergunningsnummer:	2015/474
Naam aanvrager:	Jeroen Vanden Borre
Terreinwerk:	Jeroen Vanden Borre, Lina Cornelis, David Demoen, Olivier Van Remoorter
Verwerking:	Lina Cornelis en Olivier Van Remoorter
Trajectbegeleiding:	Nancy Lemay, Onroerend Erfgoed
Bewaarplaats archief:	BAAC Vlaanderen bvba
Grootte projectgebied:	ca. 7500 m ²
Grootte onderzochte oppervlakte:	327,35m ²
Termijn:	Veldwerk: 2 dagen
Reden van de ingreep:	Verkaveling
Bijzondere voorwaarden:	Opgesteld door het Agentschap Onroerend Erfgoed: <i>Bijzondere voorwaarden bij de vergunning voor een archeologische prospectie met ingreep in de bodem: Geraardsbergen, Gasthuisstraat</i>
Archeologische verwachting:	Het projectgebied is gelegen binnen de oorspronkelijke oudste kern van Geraardsbergen. De parochie van Hunnegem is gesticht in de 8 ^e eeuw. De kans om volmiddeleeuwse sporen aan te treffen wordt dan ook hoog ingeschat. Ook sporen die tot de fase van de priorij behoren kunnen mogelijk voorkomen.
Wetenschappelijke vraagstelling:	<p><u>Tijdens de bureaustudie:</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Welke archeologische structuren kunnen ter hoogte van het plangebied verwacht worden op basis van een analyse van het historisch kaart- en bronnenmateriaal? 2. Op basis van de resultaten van 1.: Zijn er aanwijzingen dat voor deze locatie beter een aangepast evaluerend onderzoek (met proefputten, boringen... aanpassen van locatie sleuven) uitgevoerd wordt dan een standaard proefsleuvenonderzoek? Zo ja, omschrijf.

Tijdens de prospectie met ingreep in de bodem:

1. Welke bodemopbouw kan tijdens het vooronderzoek vastgesteld worden? Is deze bodemopbouw over het hele terrein gelijkaardig of zijn er lokale verschillen? Welke impact hebben bodemvormende factoren en/of processen gehad op de bewaring van archeologisch erfgoed?
2. Kunnen op basis van vondstmateriaal, oversnijdingen en/of vulling uitspraken gedaan worden over de datering en de onderlinge fasering van de aangetroffen sporen?
3. Kan voor de vindplaats het principe van behoud in situ nagestreefd worden, zo ja aan welke randvoorwaarden dient voldaan te worden?
4. Voor archeologische vindplaatsen die bedreigd worden door de geplande ruimtelijke ontwikkeling en die niet in situ bewaard kunnen blijven; wat is de ruimtelijke afbakening (in drie dimensies) van deze zones?
5. Wat is het kennispotentieel van de archeologische vindplaats met betrekking tot de aanwezigheid van de priorij en de ontstaansgeschiedenis van Geraardsbergen? Welke site-specifieke vraagstellingen kunnen geformuleerd worden bij een vervolgonderzoek?
6. Zijn er voor de beantwoording van deze vraagstellingen natuurwetenschappelijke onderzoeken nodig? Zo ja, welk type staalnames zijn hiervoor noodzakelijk en in welke vermoedelijke hoeveelheid?
7. Kunnen er -afgaand op de vondsten, de aard en de densiteit van de aangetroffen sporen tijdens het vooronderzoek en de kennis van gelijkaardige sites- uitspraken gedaan worden over de aard en de hoeveelheid vondstmateriaal die bij een vervolgonderzoek te verwachten valt? Zijn er specifieke methodologische aanbevelingen inzake de omgang met vondstmateriaal qua opgravingsmethode, sampling, conservatie,...
8. Is er sprake van een grondwaterproblematiek en dienen er maatregelen inzake grondwater of stabiliteit genomen te worden bij een eventueel vervolgonderzoek?

Resultaten:

Er werden volmiddeleeuwe sporen en ophogingslagen aangetroffen, alsmede twee ovenstructuren die in de late-/postmiddeleeuwen kunnen gedateerd worden. Ook werden sporen van de stadsomwalling en vestinggracht van Geraardsbergen aangetroffen. Een vervolgonderzoek is dus noodzakelijk.

Foto voorblad: zicht op profiel A in werkput 1

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
1.1	Aanleiding onderzoek	1
1.2	Doel van het onderzoek	2
1.3	Methodiek	3
2	Bureaustudie	4
2.1	Fysisch-geografische situatie	4
2.2	De ontwikkeling van het onderzoeksgebied op basis van historische bronnen	5
2.2.1	Beknopte geschiedenis van Geraardsbergen	5
2.2.2	Evolutie projectgebied	6
2.3	Gekende archeologische gegevens	17
2.4	Gekende verstoringen	20
2.5	Geplande verstoringen	20
3	Prospectie met ingreep in de bodem	26
3.1	Veldwerk	26
4	Resultaten	28
4.1	Bodem	28
4.2	Spoorbeschrijving en interpretatie	30
4.2.1	Algemeen	30
4.2.2	Beschrijving en interpretatie van de sporen en structuren	30
5	Vondstmateriaal	43
6	Besluit	46
6.1	Algemeen	46
6.2	Beantwoording onderzoeksvragen	46
6.3	Advies	54
7	Bibliografie	56
8	Lijst met figuren	59
9	Bijlagen	61
9.1	Alle lijsten	61
9.1.1	Sporenlijst	61
9.1.2	Monsterlijst	61
9.1.3	Lijst profielen	61
9.1.4	Vondstenlijst	61
9.1.5	Lijst tekenvellen	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
9.1.6	Fotolijst	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
9.2	Kaartmateriaal	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
9.3	GIS-bestand met georefereerde historische kaarten en digitaal hoogtemodel	61

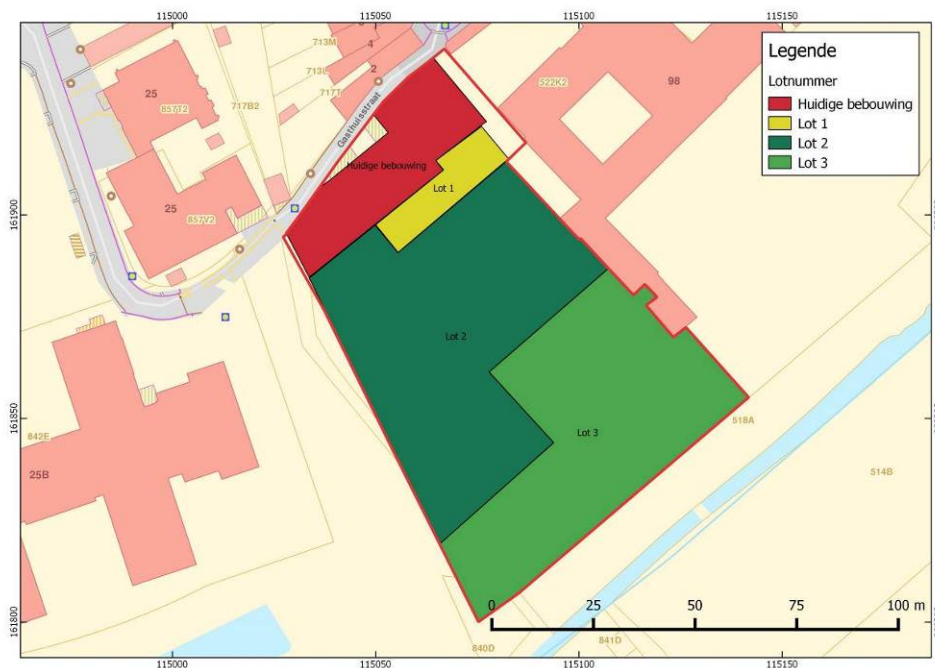
1 Inleiding

1.1 Aanleiding onderzoek

Op het terrein zal een verkaveling in drie loten worden gerealiseerd voor gemeenschapsvoorzieningen. De verkaveling moet de realisatie van een rust- en verzorgingstehuis en een aantal assistentiewoningen mogelijk maken. Deze werken betekenen een bedreiging voor potentieel aanwezige archeologische resten. Eens het archeologisch bodemarchief aangetast of vernield wordt, betekent dit een onomkeerbaar informatieverlies.

Figuur 1 Luchtfoto met aanduiding projectgebied. (Geopunt Vlaanderen s.d.)

Figuur 2: verdeling in loten van het plangebied. Enkel loten 1 (deels rode en gele zone) en 2 (donkergroene zone plus deels rode zone) worden ontwikkeld.

Het plangebied heeft een oppervlakte van ca. 7500m².

In het kader van het 'archeologiedecreet' (decreet van de Vlaamse Regering 30 juni 1993, houdende de bescherming van het archeologisch patrimonium, inclusief de latere wijzigingen) en het uitvoeringsbesluit van de Vlaamse Regering van 20 april 1994, is de eigenaar en gebruiker van gronden waarop zich archeologische waarden bevinden, verplicht deze waarden te behoeden en beschermen voor beschadiging en vernieling. In het licht van de bestaande wetgeving heeft de opdrachtgever beslist, in samenspraak met het Agentschap Onroerend Erfgoed, eventuele belangrijke archeologische waarden te onderzoeken voorafgaande aan de herontwikkeling van het terrein. Dit kan door behoud *in situ*, als de waarden ingepast kunnen worden in de plannen, of *ex situ*, wanneer de waarden onomkeerbaar vernietigd worden.

1.2 Doel van het onderzoek

Doel van de prospectie met ingreep in de bodem is een archeologische evaluatie van het terrein. Dit houdt in dat het archeologisch erfgoed opgespoord, geregistreerd, gedetermineerd en gewaardeerd wordt en dat de potentiële impact van de geplande werken op de archeologische resten wordt bepaald. Onderdeel van de evaluatie is dat er mogelijkheden gezocht worden om in situ behoud te bewerkstelligen en, indien dit niet kan, er aanbevelingen worden geformuleerd voor vervolgonderzoek (ruimtelijke afbakening, diepteligging, strategie, doorlooptijd, te voorziene natuurwetenschappelijke onderzoeken en conservatietechnieken, voorstel onderzoeksvragen).

Het archeologisch vooronderzoek bestaat uit twee fasen, namelijk een bureaustudie en een prospectie met ingreep in de bodem.

Doel van de archeologische bureaustudie is om de aanwezigheid en bewaringstoestand van de archeologische monumenten te kunnen inschatten, om de (evolutie in) historische bebouwing te kennen, om de impact van de werken op het aanwezige archeologische erfgoed in te schatten en daaruit concrete aanbevelingen te formuleren voor de verdere prospectiestrategie.

Volgende onderzoeksvragen moeten minimaal beantwoord worden bij de **bureaustudie**:

- Welke archeologische structuren kunnen ter hoogte van het plangebied verwacht worden op basis van een analyse van het historisch kaart- en bronnenmateriaal?
- Op basis van de resultaten van 1: Zijn er aanwijzingen dat voor deze locatie beter een aangepast evaluerend onderzoek (met proefputten, boringen, aanpassen van locatie sleuven,...) uitgevoerd wordt dan een standaard proefsleuvenonderzoek. Zo ja, omschrijf.

Volgende onderzoeksvragen moeten minimaal beantwoord worden bij de **prospectie met ingreep in de bodem**:

- Welke bodemopbouw kan tijdens het vooronderzoek vastgesteld worden? Is deze bodemopbouw over het hele terrein gelijkaardig of zijn er lokale verschillen? Welke impact hebben bodemvormende factoren en/of processen gehad op de bewaring van archeologisch erfgoed?
- Kunnen op basis van vondstmateriaal, oversnijdingen en/of vulling uitspraken gedaan worden over de datering en de onderlinge fasering van de aangetroffen sporen?
- Kan voor de vindplaats het principe van behoud *in situ* nagestreefd worden, zo ja aan welke randvoorwaarden dient voldaan te worden?
- Voor archeologische vindplaatsen die bedreigd worden door de geplande ruimtelijke ontwikkeling en die niet *in situ* bewaard kunnen blijven: wat is de ruimtelijke afbakening (in drie dimensies) van deze zones?
- Wat is het kennispotentieel van de archeologische vindplaats met betrekking tot de aanwezigheid van de priorij en de ontstaansgeschiedenis van Geraardsbergen? Welke site-specifieke vraagstellingen kunnen geformuleerd worden bij een vervolgonderzoek?
- Zijn er voor de beantwoording van deze vraagstellingen natuurwetenschappelijke onderzoeken nodig? Zo ja, welke type staalnames zijn hiervoor noodzakelijk en in welke vermoedelijke hoeveelheid?

- Kunnen er, afgaand op de vondsten, de aard en de densiteit van de aangetroffen sporen tijdens het vooronderzoek en de kennis van gelijkaardige sites, uitspraken gedaan worden over de aard en de hoeveelheid vondstmateriaal die bij een vervolgonderzoek te verwachten valt? Zijn er specifieke methodologische aanbevelingen inzake de omgang met vondstmateriaal qua opgravingsmethode, sampling, conservatie,...
- Is er sprake van een grondwaterproblematiek en dienen er maatregelen inzake grondwater of stabiliteit genomen te worden bij een eventueel vervolgonderzoek?

1.3 Methodiek

Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden zullen verschillende bronnen geraadpleegd worden tijdens de bureaustudie.

a) Fysisch-geografische situatie.

Geo(morfo)logische en bodemkundige data informeren over de genese van het landschap in het plangebied, de bodemopbouw en de ligging en stratigrafische positie van sedimenten waarin archeologische fenomenen kunnen voorkomen. Bepaalde bodemseries zijn bovendien indicatief voor de gaafheid van het archeologisch erfgoed.

Met betrekking tot het bodemgebruik en de topografie werden volgende bronnen geraadpleegd:

- Topografische kaarten
- Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen
- Orthofoto's
- Lucht- en satellietfoto's

b) Cartografische gegevens.

Op basis van de studie van oude plannen kan nagegaan worden hoe het projectgebied evolueerde, of er bewoning aanwezig was of niet,... Op deze manier kan zicht gekregen worden op het mogelijks aanwezige archeologisch erfgoed.

Hiervoor werden volgende bronnen geraadpleegd:

- Historische kaarten op Geopunt Vlaanderen (Ferraris, Popp, Atlas der Buurtwegen, Vandermaelen)
- Kadasterarchief Gent (primitief kadaster, mutatieschetsen, kadastrale leggers)

c) Gekende archeologische vindplaatsen.

Om een overzicht te krijgen van de gekende archeologische vindplaatsen binnen het projectgebied of in de nabije omgeving zal de Centrale Archeologische Inventaris (CAI) geraadpleegd worden. Aangezien deze databank niet altijd up to date is (ontbreken recentste gegevens) en bepaalde gegevens (voornamelijk toevalsvondsten, metaaldetectie) ontbreken, zal ook de heemkundige kring en Onroerend Erfgoed gecontacteerd worden.

Als uitbreiding op deze inventaris, zal ook de Inventaris Bouwkundig Erfgoed, de Landschapsatlas en de Inventaris van het Wereldoorlogerfgoed geraadpleegd worden.

d) Gekende verstoringen.

De aanwezigheid van archeologische resten wordt eveneens bepaald door de verstoringgraad van het projectgebied. Recente ingrepen, aanwezige leidingen,... worden dan ook onderzocht en op plan gezet.

e) Toekomstige verstoring.

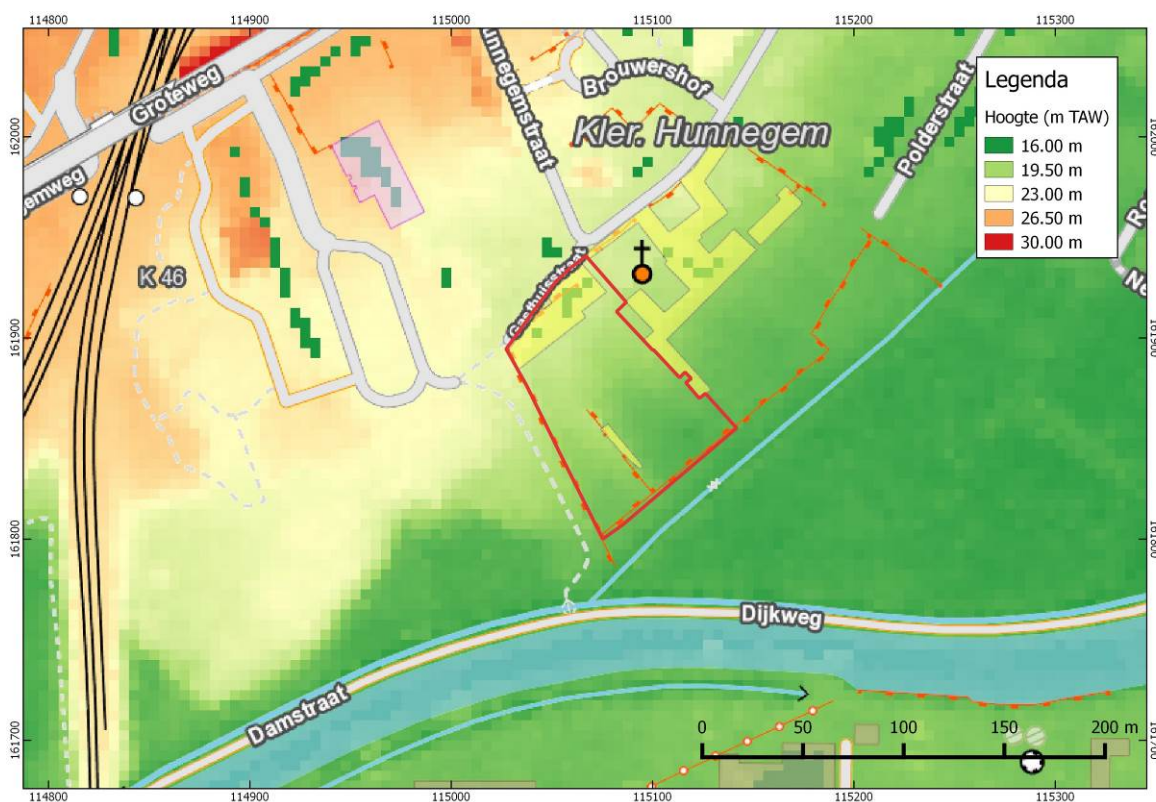
Op basis van het ontwerpplan wordt nagegaan in hoeverre het archeologisch erfgoed verstoord zal worden.

2 Bureaustudie

2.1 Fysisch-geografische situatie

De historische kern van Geraardsbergen is gelegen op de linker- en rechteroever van de Dender, op de overgang tussen een leem- en zandleemgebied. Op de linkeroever komen hoofdzakelijk droge leembodems met textuur B horizont voor die ter hoogte van de Molenbeek overgaan in matig droge en natte leembodems. Langs de Dender bevinden zich zeer sterk gleyige en zeer natte kleibodems. De rechteroever bestaat hoofdzakelijk uit droge en matig droge zandleembodems. In het noorden omsluit de vallei van de Molenbeek de historische kern van Geraardsbergen. Het historisch stadscentrum op de rechteroever situeert zich op de rand van de Oudenberg. Dit stadsgedeelte kent een sterk reliëf met een hoogte die gaat van 20m TAW ter hoogte van de Dender naar 100m TAW ter hoogte van de Oudenberg. Het gebied op de linkeroever kent een vlakker reliëf dat gaat van 30m TAW aan de westelijke grens van de historische kern naar 20m TAW in het gebied van de Dendervallei.³

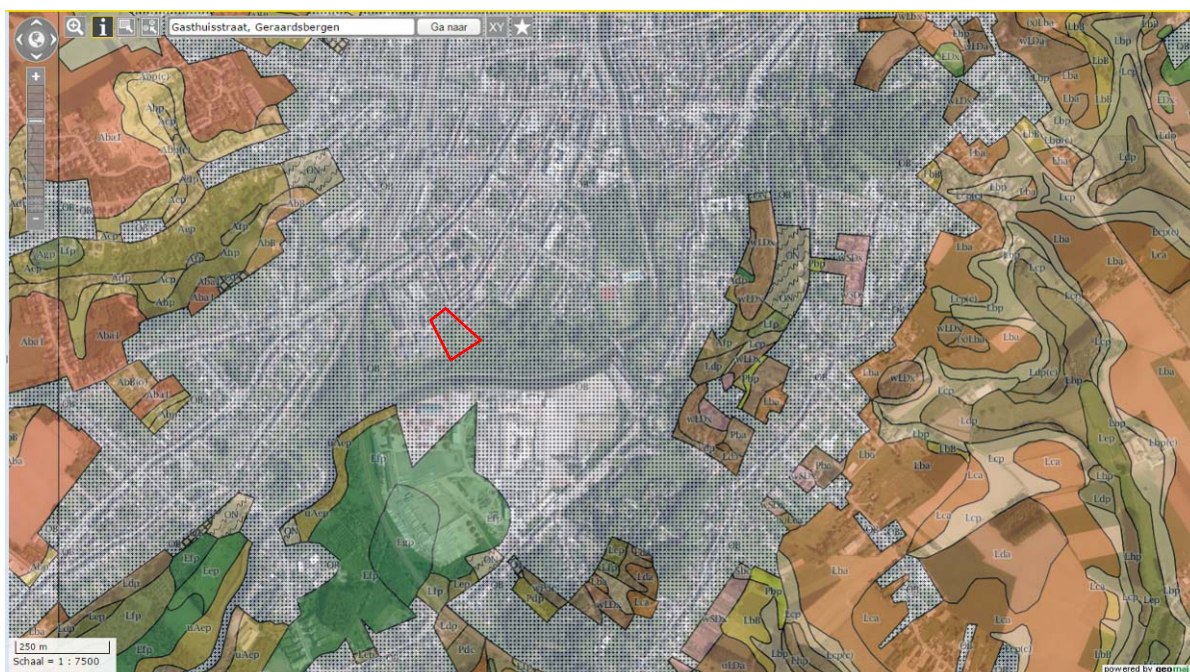
Op het grootschalig digitaal hoogtemodel van Vlaanderen (DHM, afbeelding 3) ligt het projectgebied op de rand van het stroomdal van de Dender.

Figuur 3 Digitaal Hoogtemodel met aanduiding projectgebied. (Geopunt Vlaanderen s.d.)

Op de Bodemkaart staat het projectgebied aangeduid als bebouwde zone (OB). In de nabije omgeving zijn volgende bodems aanwezig: Efp (zeer sterk gleyige kleibodem zonder profiel); Ufp (zeer sterk gleyige zware kleibodem zonder profiel); uAep (natte leembodem zonder profiel).

³ Inventaris Archeologisch Erfgoed 2007-2014: Historische stadskern van Geraardsbergen.

Figuur 4 Bodemkaart met aanduiding projectgebied. (DOV Bodemverkenner s.d.)

2.2 De ontwikkeling van het onderzoeksgebied op basis van historische bronnen

2.2.1 Beknopte geschiedenis van Geraardsbergen

De oudste kern van de stad Geraardsbergen is vermoedelijk terug te vinden op de linkeroever van de Dender, op de plaats met het toponiem Hunnegem. Deze kern ligt op de rand van een leemrug die grenst aan het alluviale gebied van de Dender. De naam Hunnegem is een Germaans *-ingahem* toponiem dat van de 6de tot de 8ste eeuw vaak voorkomt. De kerk van Hunnegem is toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw. Mogelijk kent deze kerk haar oorsprong als kerk binnen een heerlijk domein.

De graaf van Vlaanderen en Henegouwen, Boudewijn VI, kocht in 1068 een erfleen van Gerald, heer van Hunnegem, als versterking van het Vlaamse grondgebied. De stad was gelegen tussen de Dender en de westelijke helling van de Oudenberg, op de grens met de graafschappen Henegouwen en Brabant. In het charter komt *Geraldmons*, de oudste vermelding van de stad Geraardsbergen, voor. In hetzelfde jaar krijgt de stad haar stadsrechten.

Hoewel de oorsprong van de stad op de linkeroever gesitueerd wordt, gaat het zwaartepunt in de verdere ontwikkeling zich vooral afspelen op de rechteroever van de Dender. Hier werd de Grote Markt aangelegd met het stadhuis. Eerst ontstond een nieuwe parochiegemeenschap rond de Sint-Lucaskerk, later werd de Sint-Bartholomeuskerk opgericht aan het marktplein.

Belangrijk voor de sociale, economische, culturele en geestelijke expansie was de verplaatsing van de Sint-Adriaansabdij van Dikkelvenne naar Geraardsbergen in 1081. Het centrum groeide snel met een lokale economische functie en belangrijk marktrecht.

In 1332 werden de vestingsmuren met versterkte torens en zes stadspoorten (Duts- of Oudenaardse poort, Boelarepoort, Vlieguit- of Gentsepoort, Over- of Brusselse poort, Putsemeyn- of Buisemontpoort en de Hunnegem- of Lessense poort) aangelegd. Omwille van haar strategische ligging werd Geraardsbergen vaak geteisterd door oorlogen.

In de 15de eeuw kent Geraardsbergen een dieptepunt. De lakennijverheid verdween en zowel de Gentenaars als de troepen van Filips de Goede (1452-1453) plunderden de stad.

In de 16de eeuw zorgt de kantnijverheid en tapijtweverij voor een nieuwe bloei en vanaf de 17de eeuw komt ook de lijnwaadindustrie in opmars. Tijdens de 2de helft van de 16de eeuw gebeuren echter grote plunderingen onder het Spaans bewind. In de eerste helft van de 17de eeuw kent men een herstel maar in de tweede helft van de 17de eeuw volgt opnieuw een dieptepunt gedurende de Spaans-Franse oorlog. Maarschalk de Luxembourg liet de muren van de stadsomwalling slopen in 1690. Onder het Oostenrijks bewind kent men een gunstige periode voor handel en nijverheid (bierbrouwerijen, tabaksnijverheid,...).

In de 19de eeuw kent de stad een relatieve welvaart en bloei door de kantnijverheid en de lucifersfabricatie en sigarennijverheid. Door het verdwijnen hiervan in de 20ste eeuw weken de arbeidskrachten uit en verminderde de hele economische activiteit. In de 19de eeuw werden de overgebleven vesten en stadspoorten gesloopt. Van de verdedigingsgordel van de stad blijven vandaag enkel de Dierkost en de Pijntoren bewaard.⁴

2.2.2 Evolutie projectgebied

Het projectgebied is naast de priorij van Hunnegem gelegen. Zoals reeds aangehaald bevond zich hier de vroegste oorsprong van de stad, onder de parochie van Hunnegem, die zou teruggaan tot de 8ste eeuw. De kerk werd tot 1515 gebruikt als parochiekerk. In 1518 werd de kerk geschonken aan de Sint-Adriaansabdij. In 1624 werd de priorij met benedictinessen van Arras gesticht door bemiddeling van G. Vincq, voormalige abt van de Sint-Adriaansabdij. Het klooster integreerde het bestaande kerkje en legde een vierkante kloostergang aan tegen de zuidoostelijke muur. Het klooster werd in 1796 afgeschaft en in 1798 verkocht. In 1816 werd het opnieuw aangekocht door de benedictinessen en werd een meisjesschool geopend. Vanaf 1826 gebeurden heel wat herstellingswerken aan de kerk en het klooster. In 1842 kreeg het klooster toelating om een eigen kerkhof te bezitten. Hiervoor koos men een plaats naast de kerk. In 1857 werd het externaat vergroot. Ze kochten een deel grond en een huisje met schuur langs de Gasthuisstraat aan en maakte er twee woningen van. In 1859 werd het klooster nog uitgebreid. Vanaf 1880 mocht men geen doden meer begraven naast hun kerk maar moest men ze naar het kerkhof van de stad brengen. In de loop van de 19de eeuw werd de U-vormige hoofdingang verbouwd en werd een nieuw koor, haaks tegen de kerk, opgericht. In de 20ste eeuw gebeurden verbouwingen en verdere uitbreiding met schoolgebouwen.⁵

Op het plan van Jacob van Deventer (1550-1565) valt het projectgebied nog net binnen de stadsomwalling. Ten noordoosten bevindt zich de kerk van Hunnegem. Het projectgebied is onbebouwd en omvat een deel van de stadsgracht (mogelijks een zijarm van de Dender), twee torens en een weg. Deze weg loopt grotendeels langs de binnenzijde van de stadswallen. In de 17de eeuw werden door de aartshertogen Albrecht en Isabella enkele bouwregels opgelegd. Zo moesten de opgeworpen wallen aan de binnenzijde van de stad 20 voet (5,54m) breed zijn, waar er steunberen waren 5 voet (1,38m) en waar geen steunberen waren 15 voet (4,15m). Langs de stadszijde moest een strook van 20 voet vrij gehouden worden, zodat een kar met span door kon, maar ook de militie zich gemakkelijk kon verplaatsen.⁶

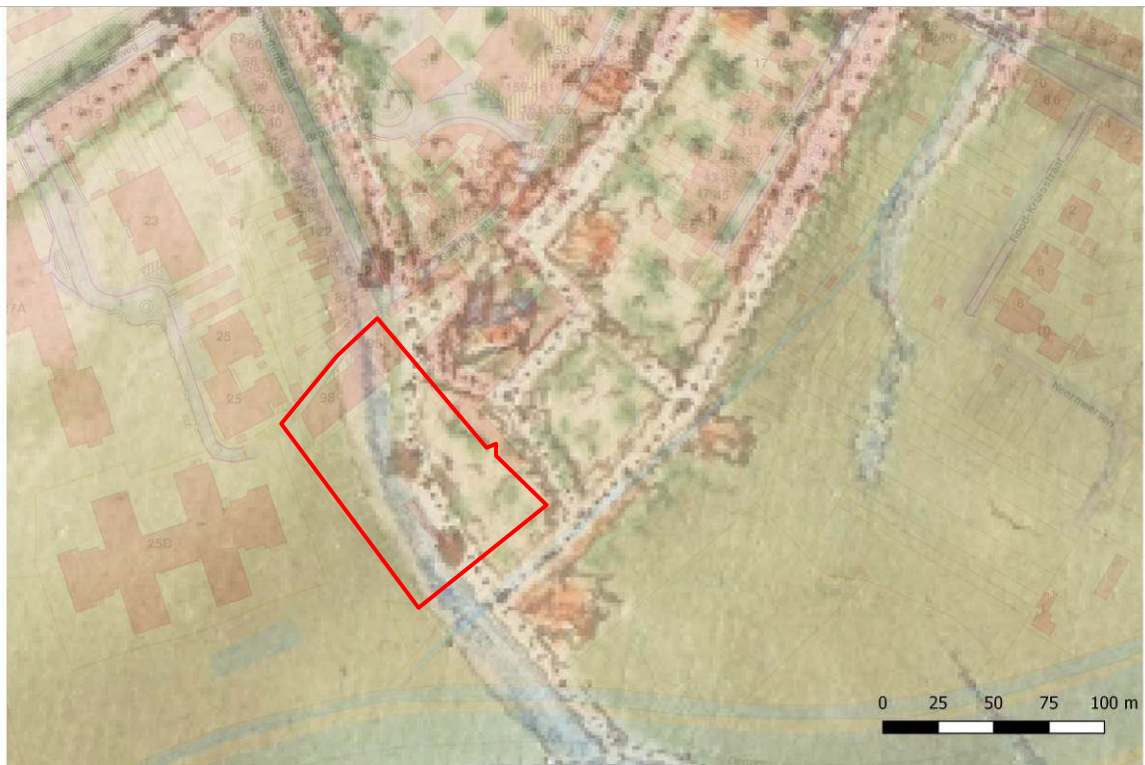
⁴ Inventaris Archeologisch Erfgoed 2007-2014: Historische stadskern Geraardsbergen; Inventaris Bouwkundig Erfgoed 2007-2014, Geraardsbergen.

⁵ A. Hoste 1974; V. Van Bossuyt 1906; Inventaris Bouwkundig Erfgoed 2007-2014, Priorij Hunnegem.

⁶ J. De Ro *et al.* 2009: 87.

Figuur 5 Plan van Geraardsbergen, Jacob van Deventer. (KBR 2014)

Figuur 6 Detail plan van Deventer gegeorefereneerd op huidig kadasterplan.

Het plan van Sanderus (1586-1664) in de *Flandria Illustrata* (deel II) van Geraardsbergen geeft een panoramisch zicht vanuit het westen. Het klooster van Hunnegem staat er afgebeeld. Een panoramisch zicht geeft vaak een vertekend beeld maar ten westen ervan lijkt onbebouwd gebied te zijn.

Figuur 7 Plan van Geraardsbergen uit de Flandria Illustrata van Sanderus met aanduiding van de kerk en het projectgebied. (KBR 2014)

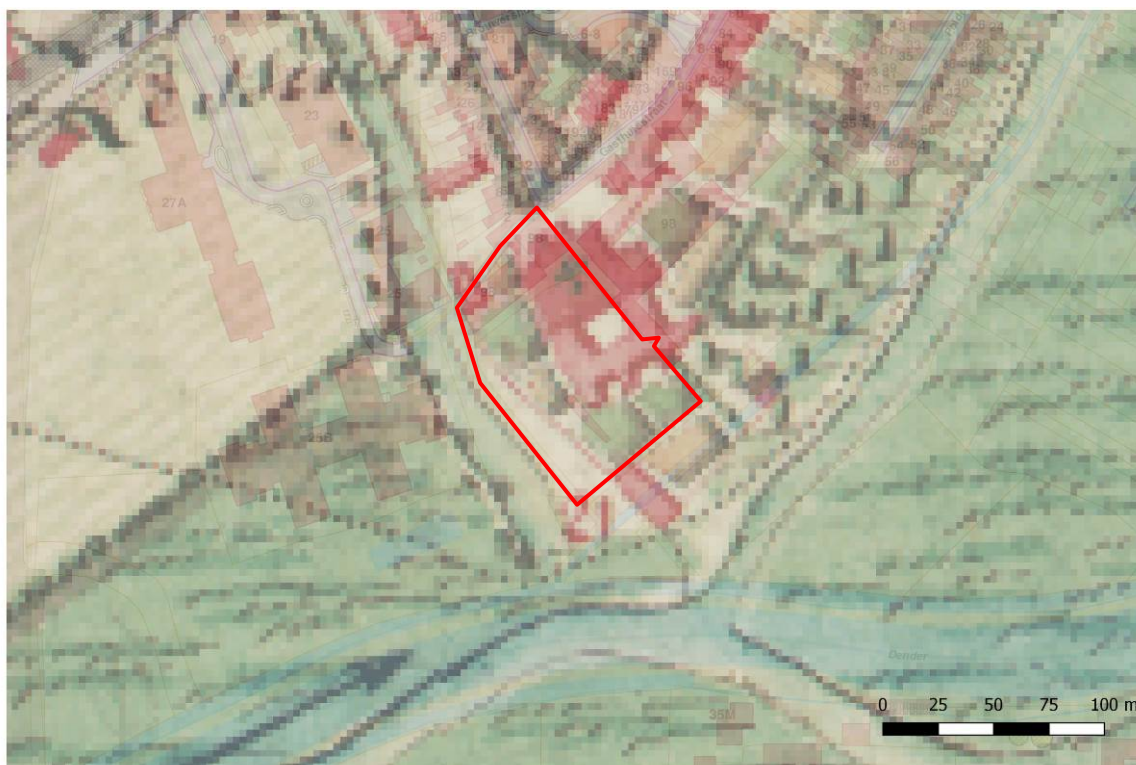
In de 17de eeuw werd de stadsgracht vanaf de nieuwe *doudaen* tot aan de Hunnegempoort verbreed en verdiept. De weggespoelde grond tussen de twee torens achter het klooster werden teruggebracht ter hoogte van de borstwering en werden versterkt met takken of rijshout. Dit gebeurde over een lengte van 27,70m. De strook tussen de tweede toren en de oude *doudaen*, ca. 14m lang, werd uitgediept tot ongeveer 55 cm en verbreed tot ongeveer 8,30m. De uitgegraven grond werd gebruikt voor het opvullen en repareren van de palissade.⁷

Op de Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (Ferrariskaart, 1771-1778) lijkt het projectgebied deels de kerk en priorij te omvatten, maar aangezien deze zich nu buiten het projectgebied bevindt, moeten we het projectgebied eerder ten westen ervan beschouwen. Dit zou betekenen dat ze een deel van de stadsgracht omvatte, een perceelsmuur en mogelijk een deel van de twee gebouwen die zich ten westen van de priorij bevonden. Zowel de perceelsmuur als de gebouwen behoorden duidelijk tot de priorij.

⁷ J. De Ro *et al.* 2009: 91.

Figuur 8 Ferrariskaart. (Geopunt Vlaanderen s.d.)

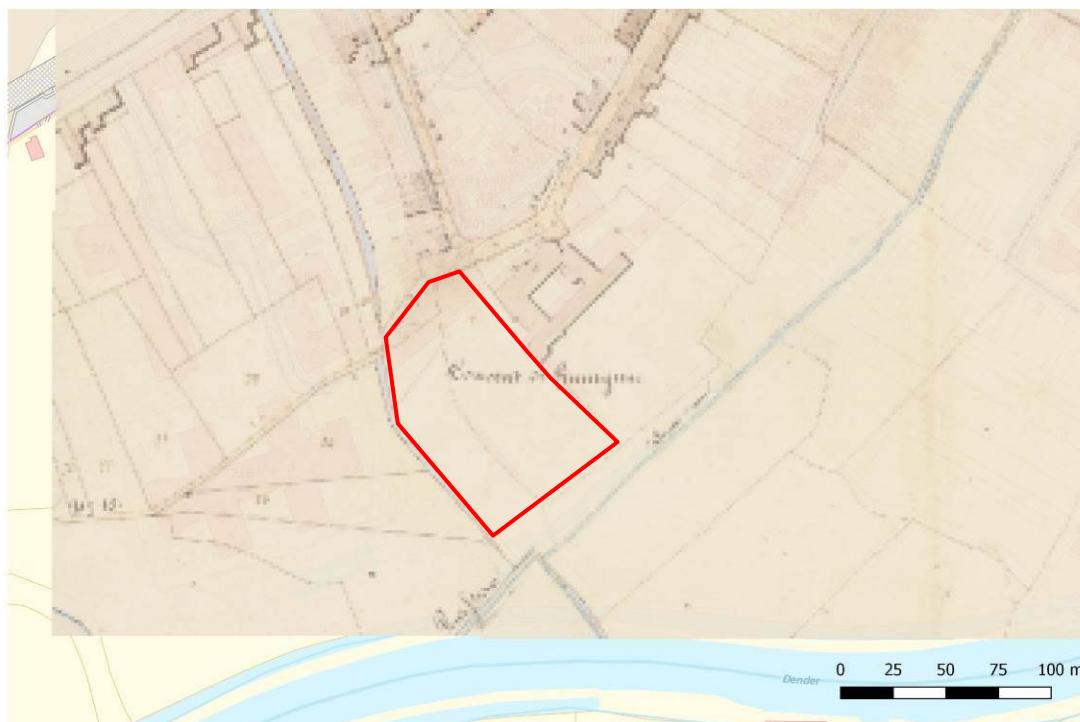
Figuur 9 De Ferrariskaart georeferereerd op het huidig kadasterplan.

Op de Atlas der Buurtwegen (ca. 1841) zijn de percelen onbebouwd.

Figuur 10 Atlas der Buurtwegen, ca. 1841. (Geopunt Vlaanderen s.d.)

Figuur 11 Atlas der Buurtwegen georeferereerd op het huidig kadasterplan.

Op het plan van Vandermaelen (1846-1854) is ook geen bebouwing aanwezig op het projectgebied. Op deze kaart zijn de reliëfliijnen wel interessant. Men kan opmerken dat het projectgebied onderaan een heuvelrug ligt en ten zuiden ervan een moerassig gebied is.

Figuur 12 Plan van Vandermaelen, 1846-1854. (Geopunt Vlaanderen s.d.)

Figuur 13 Plan van Vandermaelen gegeorefereerd op het huidige kadasterplan.

Vanaf het midden van de 19de eeuw zijn er mutatieschetsen beschikbaar. Deze geven de evolutie van elk perceel weer vanaf het primitief kadaster tot op heden. Het primitief kadaster geeft eenzelfde beeld weer als de Atlas der Buurtwegen. Het projectgebied was op dat moment onbebouwd en bestaat uit verschillende percelen (percelen 519 (deels), 520, 521, 717 (deels) en een deel van de Hunnegemstraat). Op basis van de vorm van de percelen en de gegevens van oudere kaarten kan men veronderstellen dat percelen 717, 519 en 520 op de plaats van de stadsgracht liggen. Het feit dat perceel 519 oorspronkelijk eigendom was van de stad Geraardsbergen bevestigt dit vermoeden.⁸

⁸ KAG, kadastrale legger, art. 255, nr. 8.

Het dempen van de stadsgracht gebeurde vermoedelijk eind 18de eeuw. In 1781 werd beslist om de brug naar de Lessensepoort/Hunnegempoort te verbreden door aarde en steengruis langs beide zijden van de brug aan te voeren. Dit impliceert dat de gracht op deze plaats droog stond. Vanaf deze poort tot het Hunnegemklooster werd trouwens toegestaan om stadsafval te storten.⁹ In 1846 werd door het stadsbestuur besloten om het terrein van de stadsvesten achter het klooster van Hunnegem te nivelleren.¹⁰ Het huidige projectgebied vertoont duidelijke reliëfverschillen waardoor men kan vermoeden dat de nivellering meer noordelijk gebeurde of de nivellering eerder moet gezien worden als het verder opvullen van de stadsgracht.

Figuur 14 Primitief kadasterplan gegeorefereerd op het huidige kadasterplan. (KAG, primitief kadasterplan, 1888)

In 1860 werden de westelijke percelen samengevoegd tot één perceel, 519a.¹¹ Uit de kadastrale legger kan men opmaken dat perceel 519a altijd als 'land' werd omschreven.¹² Perceel 521 was een boomgaard, wat op heden nog steeds zo is.¹³

Op perceel 521a werden in 1891 drie gebouwen opgericht.¹⁴ In de kadastrale legger worden deze omschreven als schuilplaats (percelen 521c en 521e) en kapel (perceel 521d).¹⁵

⁹ J. De Ro *et al.* 2009: 137-138.

¹⁰ J. De Ro *et al.* 2009: 175.

¹¹ KAG, 1860, mutatieschets nr. 5.

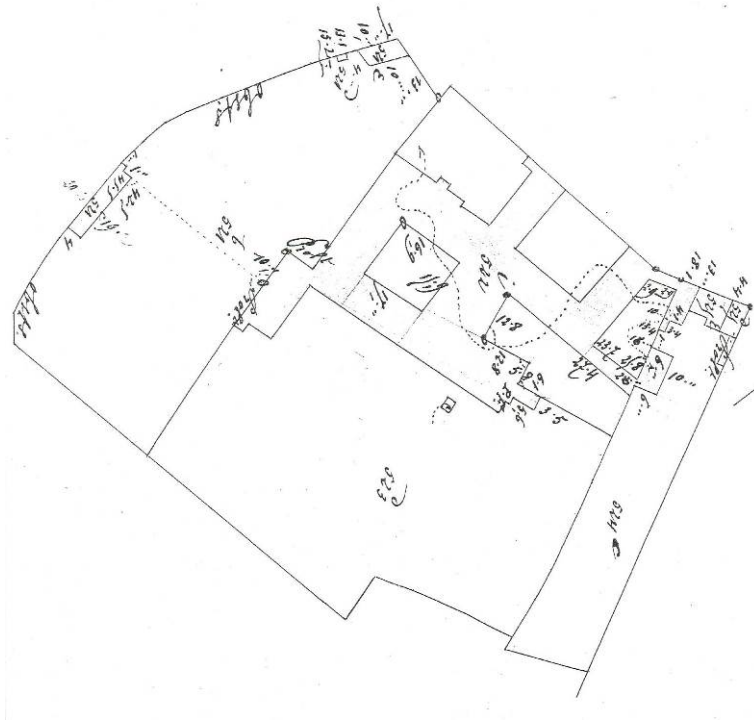
¹² KAG, kadastrale legger, art. 255, nr.8; art. 1795, nr. 1; art. 1795, nr. 3; art. 2459, nr. 1; art 2195, nr. 7; art. 2195, nr. 13.

¹³ KAG, kadastrale legger, art. 606, nr. 1; art. 1608, nr. 1-7-16-18.

¹⁴ KAG, 1891, mutatieschets nr. 30.

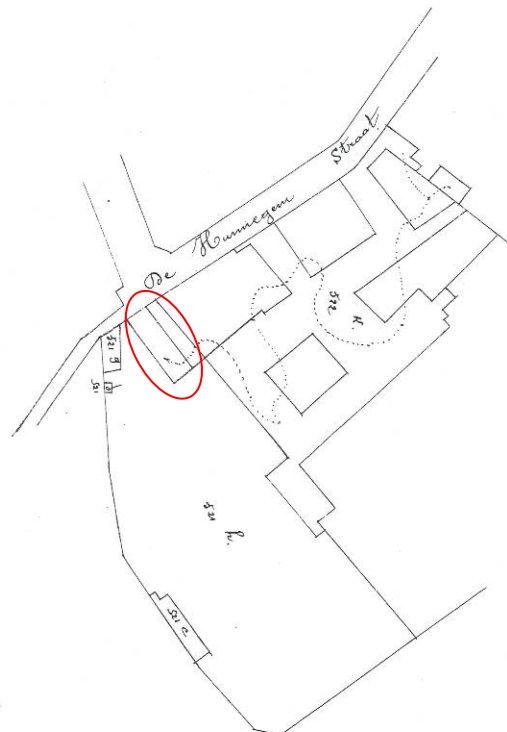
¹⁵ KAG, kadastrale legger, art. 1608, nr. 8-9-10.

Figuur 15 Mutatieschets met nieuwe toestand, 1891. (KAG, 1891, mutatieschets nr. 30)

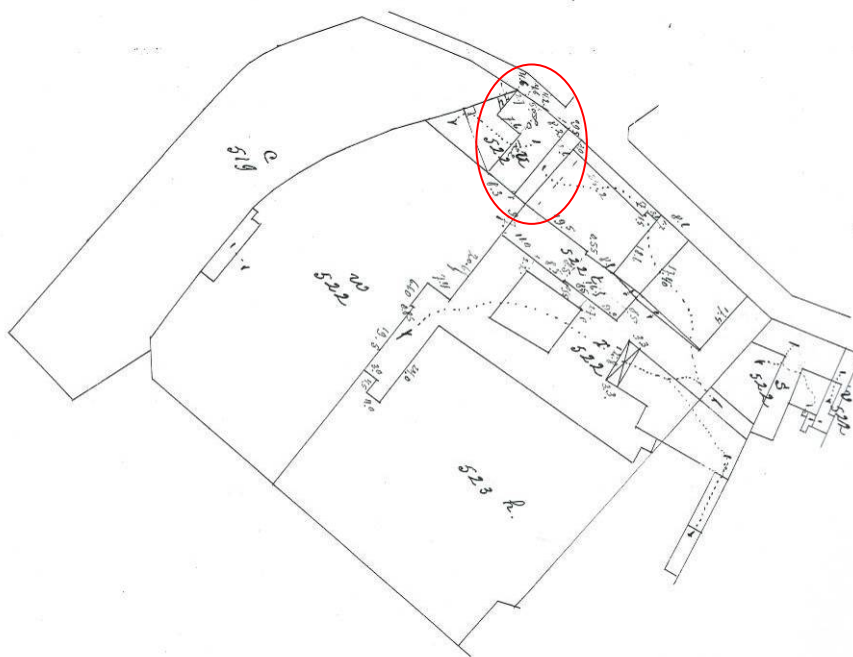
In 1900 werd aan de straatzijde een rechthoekig gebouw opgericht dat kadastraal bij het klooster hoorde.¹⁶

Figuur 16 Mutatieschets uit 1901 waarop alle toenmalige gebouwen duidelijk te zien zijn. (KAG, 1901, mutatieschets nr. 26)

¹⁶ KAG, 1900, mutatieschets nr. 3.

In 1926 verdween één van de gebouwen aan de straatzijde en werd het rechthoekig gebouw uitgebreid tot een L-vorm.¹⁷

Figuur 17 Mutatieschets met de nieuwe toestand in 1926. (KAG, 1926, mutatieschets nr. 6)

In 1939 bezocht Augusta De Clercq de priorij van Hunnegem, waarbij ze nog een restant van de stadsvest zag. Ze schrijft:

“(...) Wat bolwerk is dat toch, die muur, die meer dan drie meter hoog en ten minste een meter dik is! Zware steunruggen, waarvan de fundamente diep in den grond liggen, zijn op gelijk afstanden aangebracht, en geven nog meer stevigheid.”

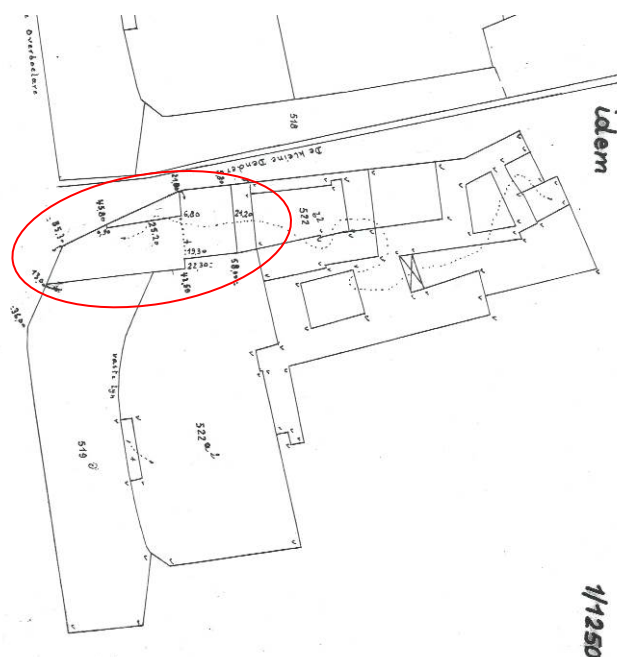
In 1986 bevestigt A. Schrever dat er zich restanten van de stadsvesten bevinden in de kloostertuin.¹⁸

In 1966 verdween de kapel en het gebouw aan de straatzijde werd opgenomen in het huidige gebouw. De uitbouw aan het gebouw op perceel 522a2 werd afgebroken.¹⁹

¹⁷ KAG, 1926, mutatieschets nr. 6.

¹⁸ J. De Ro *et al.* 2009: 176-177.

¹⁹ KAG, 1966, mutatieschets nr. 8.

Figuur 18 Mutatieschets uit 1966 met de nieuwe toestand. (KAG, 1966, mutatieschets nr. 8)

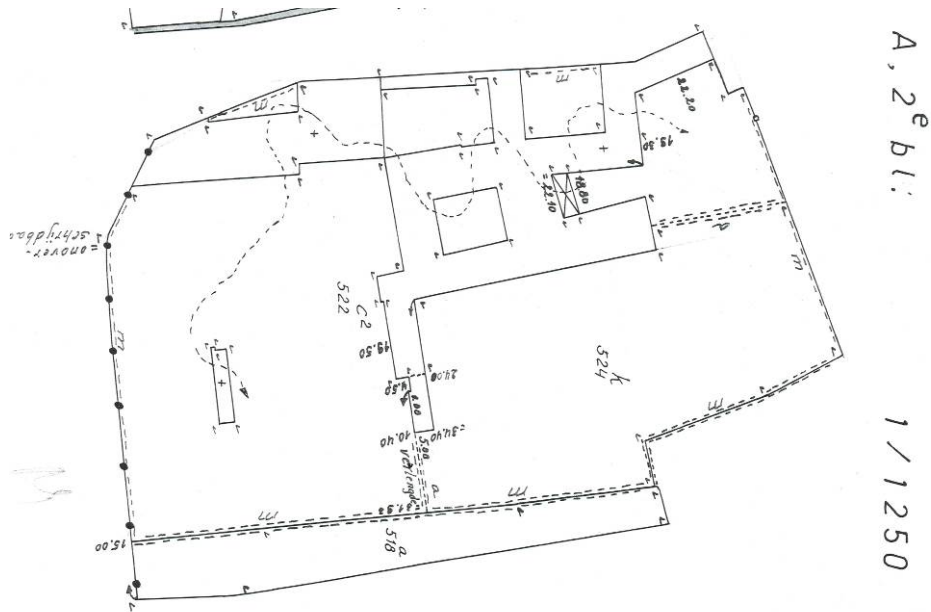
Een foto uit 1978 geeft een zicht vanuit het westen richting de priorij met duidelijk het gebouw aan de straatzijde en een recentere kloostermuur.

Figuur 19 Foto uit 1978 met rechts zicht op het projectgebied. (J. De Ro et al. 2009: 177)

In 1981 werd het gebouw aan de straatzijde tot aan het klooster uitgebreid, waartoe het kadastraal behoorde. De twee achterliggende percelen, 519d en 522a2, en het klooster (perceel 522b2) werden samengevoegd tot perceel 522c2.²⁰

²⁰ KAG, 1981, mutatieschets nr. 10.

Figuur 20 Mutatieschets uit 1981 met de nieuwe toestand. (KAG, 1981, mutatieschets nr. 10)

Van deze toestand is ook een luchtfoto gekend.

Figuur 21 Luchtfoto, zomer 1979-1990. (Geopunt Vlaanderen s.d.)

In 2009 werd het perceel 522h2 gesplitst in 522m2 en 522k2 en ontstond de huidige perceelsindeling.²¹

²¹ KAG, 2009, mutatieschets nr. 14.

2.3 Gekende archeologische gegevens

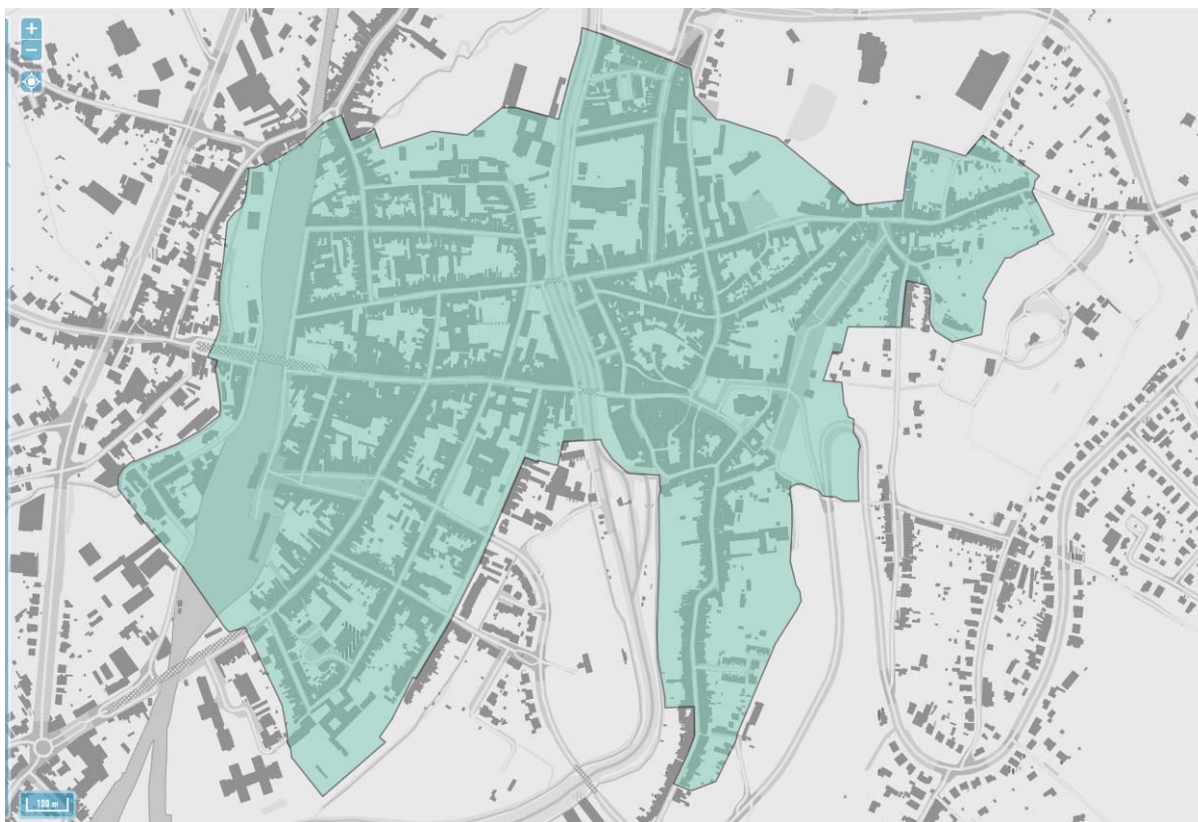
In de Inventaris van het Archeologisch Erfgoed staat Geraardsbergen aangeduid als “Historische stadskern van Geraardsbergen”.

Over de oudste menselijke sporen binnen de historische stadskern zijn weinig gegevens gekend. Bij kanalisatiewerken van de Dender zijn enkele prehistorische vondsten aan het licht gekomen.

Zoals reeds bij de korte geschiedenis van Geraardsbergen aangehaald werd, zou ter hoogte van Hunnegem een eerste kern bestaan hebben, vermoedelijk uit de 8ste eeuw. In Overboelare, even ten zuidwesten van de historische stadskern, werd op het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw een Merovingisch grafveld gevonden op de rand van dezelfde Hunnegemkouter (CAI-locatie 501706). De kerk van deze gemeente is toegewijd aan Sint-Aldegondis, een 7de-eeuwse heilige. De positie van dorpskerken op de rand van een kouterrug is een situatie die in veel dorpen met een vroegmiddeleeuwse oorsprong wordt aangetroffen. Het is dan ook waarschijnlijk dat in de buurt van de dorpskerk vroegmiddeleeuwse bewoningssporen aanwezig zijn, zoals recent onderzoek onder meer in de dorpskernen van Merendree, Vosselare en Moorsel aangetoond hebben.

Hoe groot de versterking van de bodem binnen de historische kern is, is op voorhand niet in te schatten. Uit archeologisch onderzoek in de binnenstad blijkt echter dat de historische stad over het algemeen een vrij goed bewaard en zeer gevarieerd bodemarchief bevat, dat het resultaat is van een continue bewoningsgeschiedenis.

De bewaring van de grondsporen is variabel naargelang de verstoringen die zowel in het heden als in het verleden gebeurd zijn. De anorganische resten zijn over het algemeen goed bewaard. Wat betreft de bewaring van organische resten is er momenteel niet echt duidelijkheid.²²

Figuur 22 Aanduiding historische stadskern van Geraardsbergen. (Inventaris Archeologisch Erfgoed 2007-2014)

²² Inventaris Archeologisch Erfgoed 2007-2014: Historische stadskern Geraardsbergen.

Volgens de Centrale Archeologische Inventaris (CAI) zijn heel wat archeologische vindplaatsen gekend zowel binnen als buiten de stadskern. Het projectgebied bevindt zich binnen CAI-locatie 503471. Deze locatie werd aangeduid op basis van literatuur en bakent het gebied af van de priorij van Hunnegem.

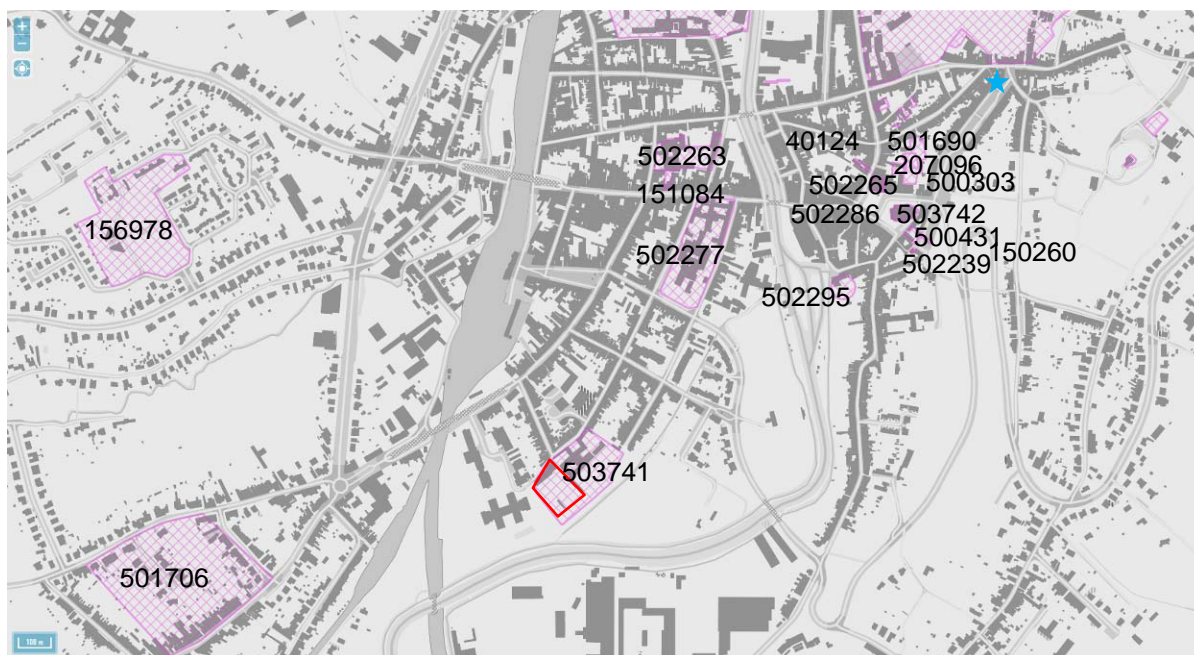
Zo werden er nog enkele locaties aangeduid op basis van literatuur of cartografische gegevens. Het betreft onder meer het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal, gesticht in 1200 (CAI-locatie 502277), De Pijntoren (CAI-locatie 502295), en een 18de-eeuws herenhuis (CAI-locatie 500431),

Op de linkeroever van de Dender werd in 1992 ter hoogte van het Sint-Katarinacollege (CAI-locatie 502263) een kerk met crypte uit de 13de eeuw aangetroffen, een sarcofaag en drie bakstenen grafkelders. Ten zuiden, aan de Grotestraat (CAI-locatie 151084), werd in 2008 een noodopgraving uitgevoerd door PAM-Velzeke. Hierbij werden sporen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd aangetroffen.

Op de rechteroever bevinden zich heel wat vondstlocaties op en nabij de markt. Ter hoogte van de kerk Sint-Bartholomeus (CAI-locatie 503742) bevond zich een voorganger. Reeds in de 12de eeuw bevond zich hier een kapel. Vanaf 1412 werd deze vervangen door de parochiekerk. De bouw van de laat-middeleeuwse kerk werd begonnen in 1476 en beëindigd in 1617. Dit betreft de huidige parochiekerk. Ter hoogte van locatie 502239 bevond zich de Dierkosttoren, een halfcirkelvormige toren van de middeleeuwse stadsomwalling. Ernaast stond een portiershuisje dat werd afgebroken. In 2006 werd bij een prospectie een uitbraakspoor en puinlaag aangetroffen die wijzen op de ontmanteling van de stadsomwalling in de 19de eeuw (CAI-locatie 150260). Ten noorden van de kerk bevindt zich het stadhuis (CAI-locatie 502265) dat misschien reeds gebouwd werd in de 13de-14de eeuw. Aan de voet van de noordoostelijke stadhuistoren kwamen bij werken in 1986 bakstenen gewelven en een natuursteenlaag aan het licht (CAI-locatie 502286). Aan de Vredestraat werden in 2008 funderingsresten en sporen uit de late middeleeuwen aangetroffen en een 17de-eeuwse beerkelder (CAI-locatie 40124). Naar aanleiding van de bouw van appartementen op de Markt werd een vooronderzoek uitgevoerd (CAI-locatie 207096). Hierbij kwamen enkele kuilen en greppels uit de late middeleeuwen aan het licht. Vlakbij werd tussen 1989-1994 reeds een opgraving uitgevoerd (CAI-locatie 501690). Er werd een wasplaats uit vermoedelijk de 14de eeuw gevonden, evenals een waterleiding, onderaardse gang en enkele niet nader te bepalen sporen en vondsten. In 1995 gebeurde achter in de tuin van "Huyze Van Waesberge" een opgraving (CAI-locatie 500303). Er werden funderingsresten van een 13de-eeuws gebouw aangesneden.

Recent gebeurden nog enkele onderzoeken door SOLVA. Dit is onder meer het geval aan de Abdijstraat (blauwe ster), waarbij het kruispunt met de vesten werd onderzocht. Hierbij werden verschillende wegtracés, funderingsresten van de poort en een deel van de droge gracht aangesneden.²³

²³ SOLVA s.d.: Archeologie Nieuwsbrief 36.

Figuur 23 Detail CAI met aanduiding projectgebied en vondstlocaties. (CAI 2014)

Onderzoek ter plaatste van het projectgebied wezen uit dat de muur die Augusta De Clercq in 1939 zag (zie *supra*) tot op heden nog deels bewaard bleef. Het gaat om enkele stevige steunberen die duidelijk deel uitmaakten van een muur die richting de Dender liep. Gezien de ligging gaat het hierbij vermoedelijk om een deel van de stadsvesten.

Figuur 24 Zicht op het projectgebied met aanduiding van de nog aanwezige steunberen, 2009. (J. De Ro et al. 2009: 179)

Essentieel is ook de visuele verhoging die nog zichtbaar is op de DHM en het terrein: de stadsmuur lijkt op een verhoging te liggen die een richel vormt vanaf het noorden van het plangebied richting de Dender. Die richel, de vermoedelijke wal, is onlosmakelijk verbonden met de stadsvesten.

2.4 Gekende verstoringen

Op basis van voorgaande gegevens kan men stellen dat er zeker geen grote verstoringen gebeurden. De bouw van de kapel en schuilplaats aan de straatzijde eind 19de eeuw was vermoedelijk zeer beperkt qua ingreep in de bodem. Het huidige gebouw is niet onderkelderd.

Binnen de vrije ruimte zijn geen nutsleidingen gekend.

Het grootste deel van het plangebied bestaat uit een boomgaard. De wortelwerking kan plaatselijk verstoringen hebben veroorzaakt.

Van noordwest naar zuidoost loopt in het plangebied een muur. Bepaalde delen lijken de oude stadsmuur/kloostermuur te zijn (zie eerder en verder).

In het zuidoosten van het plangebied ligt een vijver. Ongetwijfeld is eventuele archeologie daar reeds verstoord. De vijver wordt bij de uitvoering van de plannen van de opdrachtgever iets vergroot (zie verder).

2.5 Geplande verstoringen

Volgens het ontwerp zullen de bestaande gebouwen in het noorden van het plangebied en de schuurtjes en muren centraal afgebroken worden. Enkel de noordoostelijke gevel (zijgevel) aan de straatzijde zal behouden blijven. Deze gebouwen zijn in de huidige toestand niet onderkelderd.

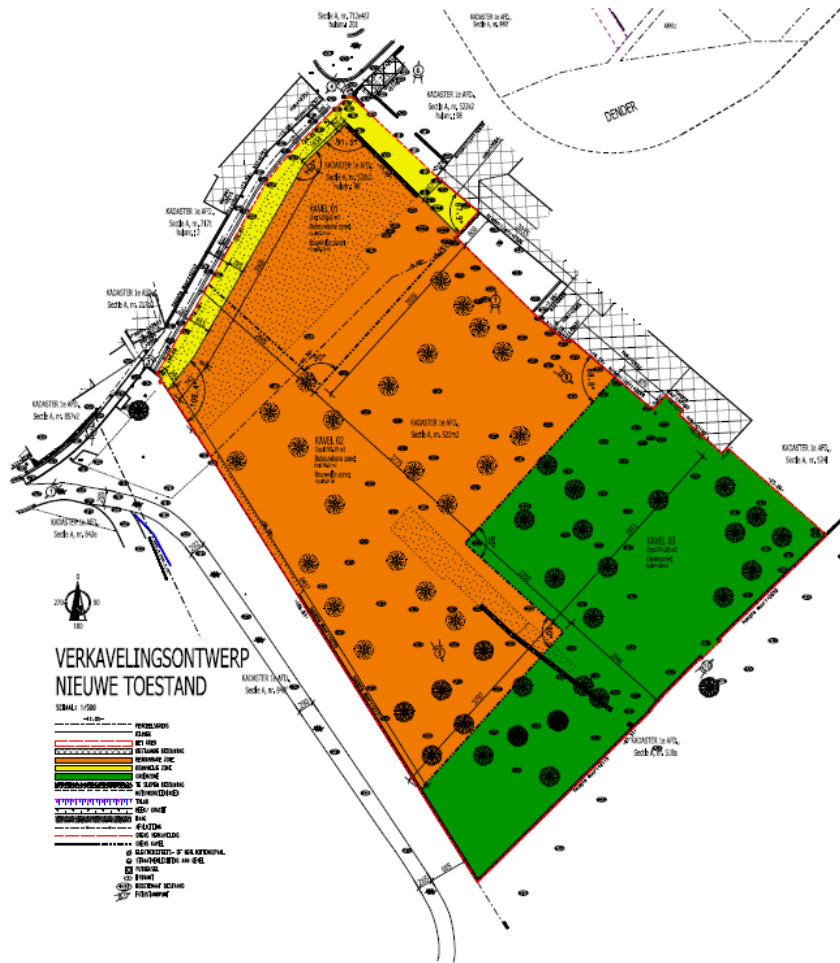
Aan de straatzijde en de te behouden gevel zal een bouwvrije strook van ca. 361m² komen (gele zone op fig. Figuur 255).

De bebouwbare zone bedraagt ca. 4678m² (oranje zone op fig. 25). Deze zone zal echter niet volledig bebouwd worden volgens het ontwerpplan. Er wordt een F-vorm gecreëerd waarbij op niveau 0 ca. 1349m² bebouwd zal worden (exclusief terrassen, wegenis en overkragingen). De uitgravingen die gepaard gaan met dit gebouw reiken in het zuidwesten en noordwesten tot ruwweg 17.54 m TAW (grijze zone figuur 26). Dit is ruwweg 3 à 4 m onder het huidige, sterk hellende maaiveld. Voor de zone die niet onderkelderd wordt (groene zone figuur 26), dient uitgegaan te worden van een verstoringdiepte van ca. 0,3m (afgraven teelaarde). Het terrein wordt er immers op opgehoogd om bebouwing te realiseren. De paalfunderingen op dit deel van het terrein zorgen voor bijkomende verstoring.

In het noordoosten worden terrassen aangelegd en wordt het bestaande pad verstevigd. Ook wordt een nieuwe weg aangelegd vanuit het zuidwesten van het plangebied richting het noordoosten. Ook daar moet uitgegaan worden van een verstoring van 30 cm onder het huidige maaiveld (oranje zone figuur 26).

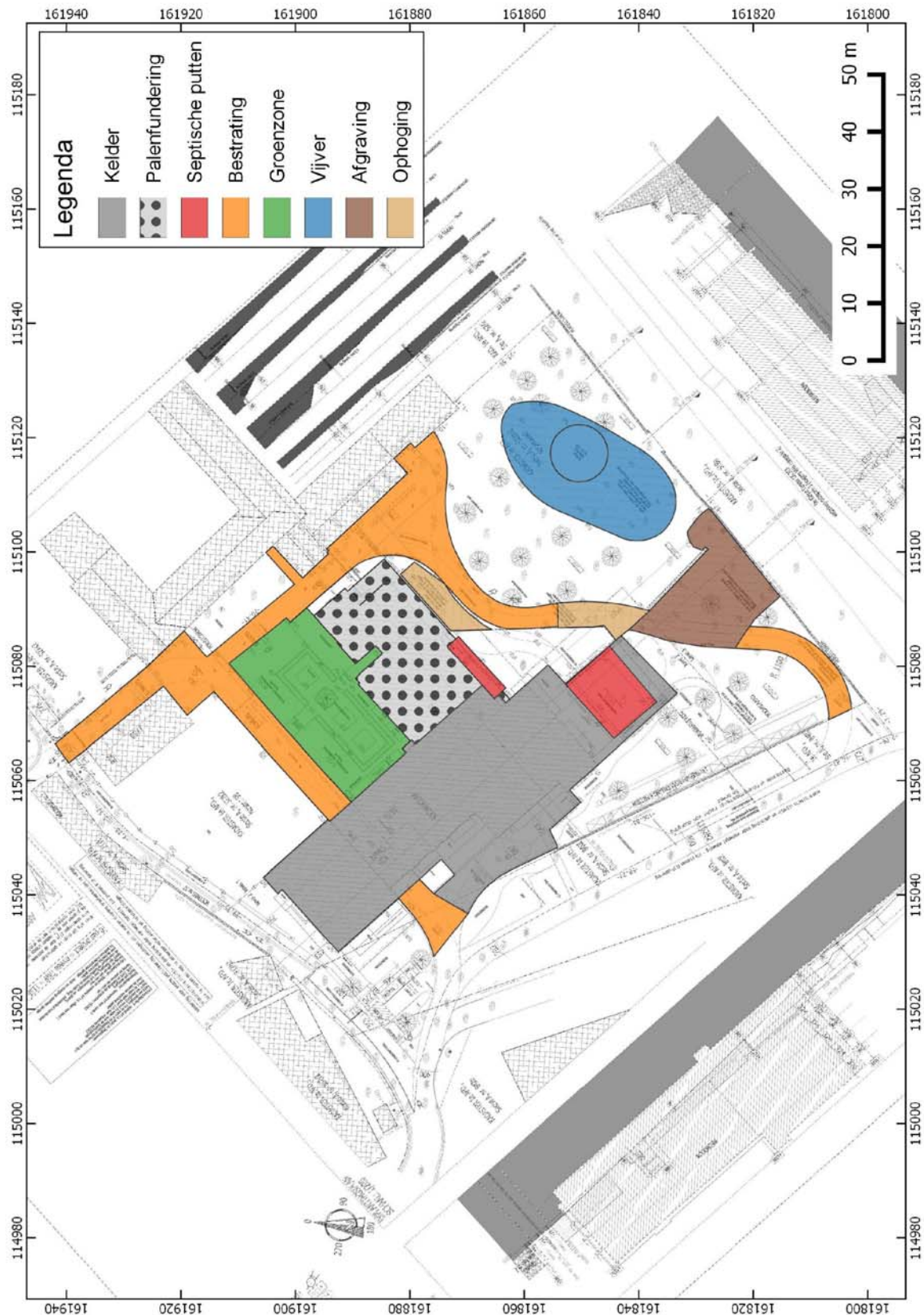
In enkele andere kleinere zones wordt de bodem ook verstoord. In het uiterste zuidoosten wordt de bestaande vijver vergroot. Ook ten westen daarvan en iets noordelijker tegen de bebouwing wordt een verlaging van het maaiveld gecreëerd om zo extra waterbuffering te voorzien.

Tegen en in de bebouwing worden enkele kleinere zones verstoord, onder meer voor afvoer van vuil water (rode zone figuur 26).

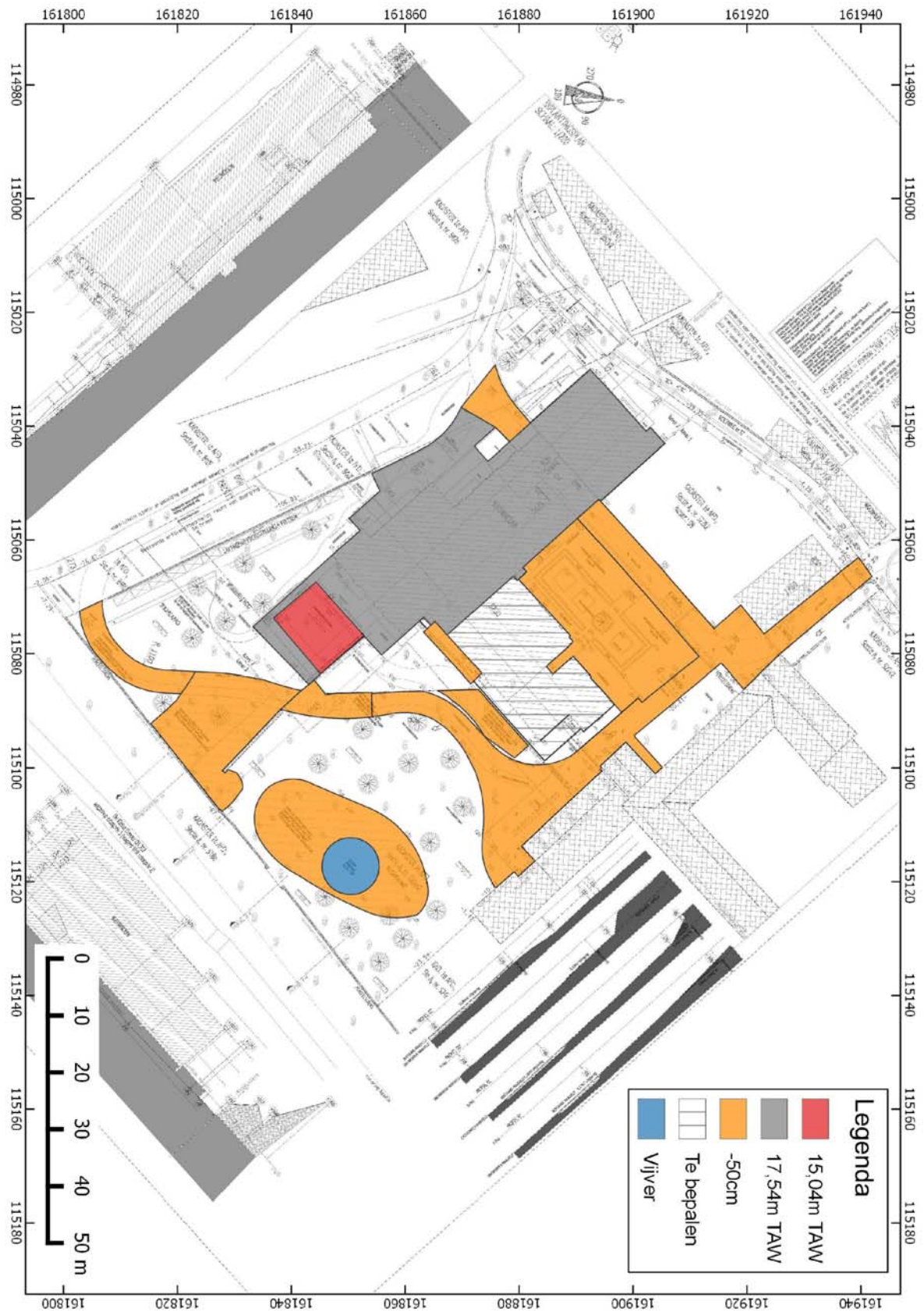
Figuur 25 Plan met aanduiding van de bouwvrije zone (geel), bebouwbare zone (oranje) en groenzone (groen).
(Architecten Demeestere + Garmyn & Partners bvba)

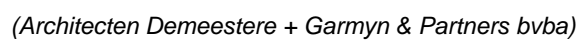

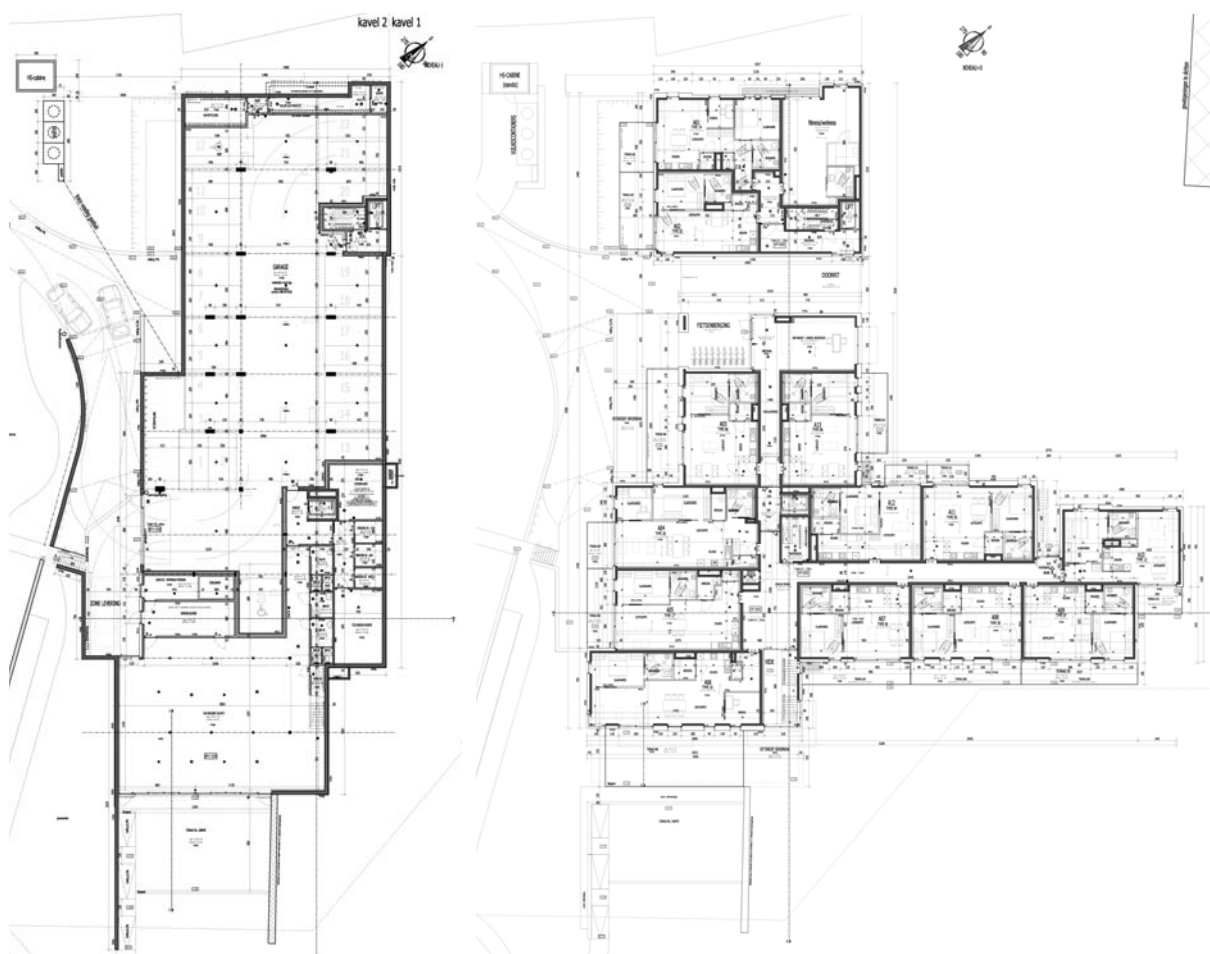
Figuur 26 Overzicht van de geplande ingrepen in het onderzoeksgebied.

Figuur 27 Vereenvoudigd overzicht van de geplande ingrepen in het onderzoeksgebied (met aanduiding van de ruwe grenzen van de geplande ingreep, inclusief buffer van 15 à 25 cm)

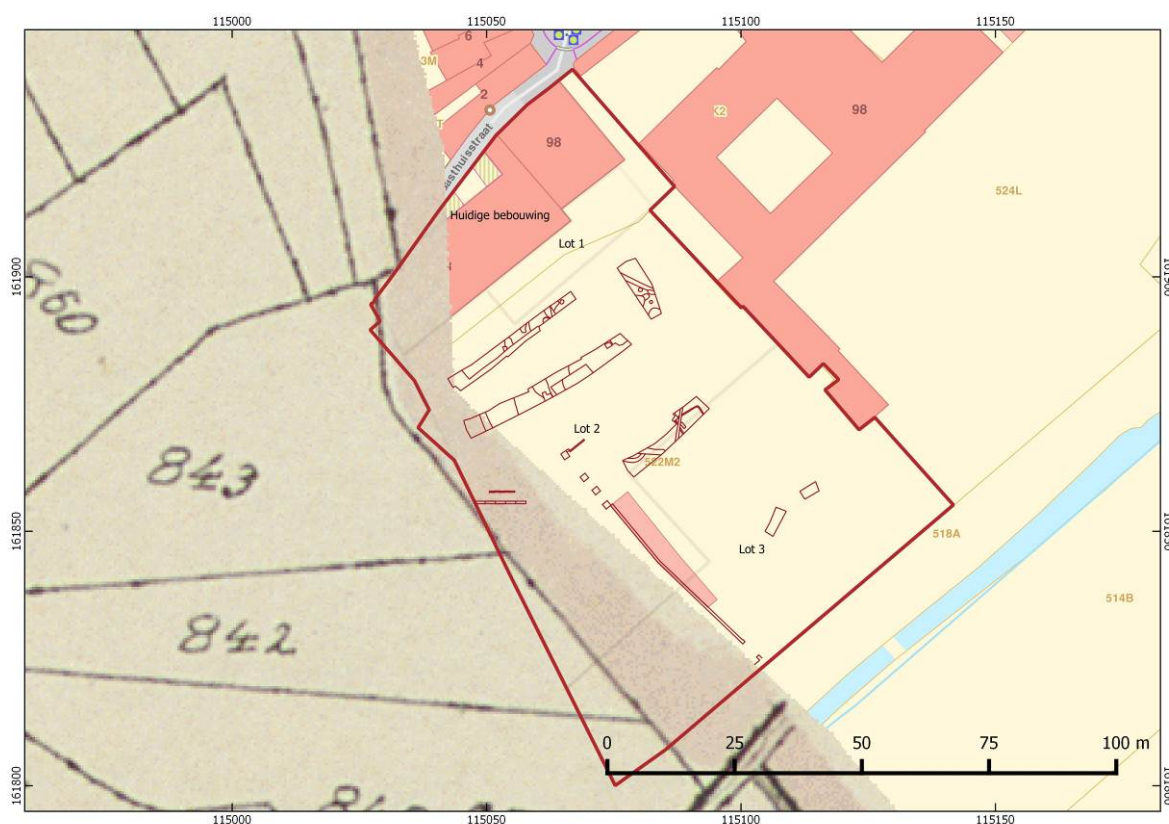
Figuur 29 Ontwerpplannen van de nieuwbouw, links niveau -1 en rechts niveau 0. (Architecten Demeestere + Garmyn & Partners bvba)

3 Prospectie met ingreep in de bodem

3.1 Veldwerk

Binnen het ca. 7500 m² groot onderzoeksgebied werd 327 m² onderzocht in zes werkputten. Het maaiveld bevond zich op een hoogte tussen 22 m TAW en 18.60 m TAW. Het vlak werd aangelegd op een gemiddelde diepte tussen 50 cm en 120 cm onder dit maaiveld. De aangelegde sleuven werden breder dan de standaard 2 m aangelegd, vooral omdat de vullingen van de stadsgracht zeer puinrijk bleken te zijn. Om een inschatting van de diepte van deze gracht te kunnen maken werd deze vooral in werkput 1 dieper gecoupeerd. Hiervoor was een zekere veiligheidsmarge nodig. Enkel in werkputten 1 t.e.m. 4 werden sporen aangetroffen. De twee kleinere werkputten 5 en 6 bevatten geen sporen en werden aangelegd in de hoop een beter beeld te krijgen op de invloed van de Dendervallei op de zuidelijke helft van het onderzoeksgebied.

Figuur 30: Inplanting proefsleuven binnen het plangebied geplot op de Poppkaart

De sleuven werden aangelegd met behulp van een kraan op rupsbanden van 21 ton met gladde graafbak van 2 m. In elke sleuf werd machinaal één vlak aangelegd op het archeologisch relevante en leesbare niveau; dit onder begeleiding van minstens één archeoloog. Vervolgens werd het vlak manueel bijgeschaafd, zodat de sporen het best zichtbaar waren en meteen konden worden ingekrast. Lokaal in werkput 1 en 2 werd een tweede vlak aangelegd om een betere inschatting te maken van de dieper gelegen sporen.

Van alle sleuven werden overzichtsfoto's gemaakt en van alle sporen ook detailfoto's. De sleuven en sporen werden ingetekend door middel van een *Robotic Total Station* (RTS) en gedocumenteerd aan de hand van beschrijvingen. Indien een spoor zich tegen de putwand bevond, werd het werkputprofiel opgeschoond om de relatie tussen het spoor en de bodemhorizonten te registreren. Sporen-, foto- en vondstenlijsten werden digitaal geregistreerd in het veld. Gebruik makend van het programma

Autocad werden de verzamelde data van de opgravingsvlakken verwerkt tot een gedetailleerd en overzichtelijk grondplan.

Enkele sporen werden gecoupeerd in functie van de onderzoeksvragen. Het couperen werd aangevuld met enkele boringen met een edelmanboor om een inschatting te maken van de gemiddelde diepte van de sporen en lagen.

Meteen na afloop van het onderzoek werden de proefsleuven gedicht om verdere degradatie en instabiliteit van het terrein te voorkomen. Dit gebeurde met instemming van het Agentschap Onroerend Erfgoed.

4 Resultaten

4.1 Bodem

De bodemopbouw van het terrein is sterk variërend. In het noordelijk, hogergelegen gedeelte van het terrein (werkputten 1, 2 en 3) is er sprake van een sterk aangegroeide, antropogene bodem. In het grote profiel in werkput 1 is de sterke bodemaangroei duidelijk zichtbaar. Hier is de moederbodem enkel vastgesteld door middel van een boring.

De onverstoorte moederbodem bevindt zich op circa 2 meter onder maaiveld. Onder het maaiveld bevinden zich een duidelijk te onderscheiden donkerbruine nivelleringslaag en licht geelbruine ophogingslaag die mogelijk in verband te brengen is met de stadswal of als een afdekkende laag van deze wal is. Onder deze laag bevinden zich een circa 90 cm dik pakket ophogingslagen die op basis van het aangetroffen aardewerk in de volle middeleeuwen moeten gedateerd worden. Opmerkelijk hierbij is ook de aanwezigheid van een mogelijke brandlaag met veel houtskool en verbrande leembrokken.

Figuur 31: noordelijk uiteinde van profiel A met zicht op de diepere ophogingslagen

Deze grijze ophogingslagen werden ook in werkput 3 aangesneden. Hier werd ook de moederbodem niet bereikt, aangezien er zich verschillende sporen aftekenden in deze ophoging.

Ter hoogte van werkput 4 is deze sterke bodemaangroei al ietwat beperkter. De natuurlijke ondergrond bevindt zich op circa 1 meter à 1,20 meter onder maaiveld. De moederbodem bestaat uit een sterk zandige leem. De bodem was hier zeer waterverzadigd. Aangezien we ons dichterbij de voormalige alluviale vlakte van de Dender bevinden is deze natte bodem niet verwonderlijk.

In werkput 5 werden slechts natuurlijke, alluviale lagen aangetroffen die te linken zijn aan de overstromingen van de Dender. Onder een circa 20 cm dikke bouwvoor werd een recente, donkergrijsbruine ophoging aangetroffen. In deze laag bevonden zich verschillende scherven recent aardewerk, maar tevens ook enkele mogelijk oudere, verspitte fragmenten. Daarnaast bevatte deze laag ook mortel- en baksteenspikkels en -fragmenten. Onder deze ophoging bevond zich een sterk kleiig pakket dat met de alluviale afzettingen van de Dendervallei in verband kan gebracht worden. In dit pakket zijn iets zandig kleiigere afzettingen te onderscheiden van vaak zeer vetzig kleiige afzettingen. Allen zijn ze blauwgrijs van kleur, met af en toe enkele ijzervlekken.

Figuur 32: Profiel in werkput 5

4.2 Spoorbeschrijving en interpretatie

4.2.1 Algemeen

In totaal werden 25 spoornummers uitgeschreven, waarvan 8 in werkput 1, 5 in werkput 2, 8 in werkput 3 en 4 in werkput 4. In werkput 5 werden geen sporen aangetroffen.

Globaal genomen kunnen de sporen in enkele fasen onderverdeeld worden: mogelijk ijzertijd, volmiddeleeuwse sporen, laat-/postmiddeleeuwse sporen en sporen van de stadsomwalling.

4.2.2 Beschrijving en interpretatie van de sporen en structuren

Mogelijk IJzertijd spoor?

In werkput 4 werd een gebogen greppelfragment aangesneden met een lichtgrijs gevlekte vulling. Dit spoor is het enige aangetroffen spoor dat in de moederbodem ingegraven is. De overige sporen bevinden zich nog steeds in middeleeuwse ophogingslagen. Als de gebogen gracht geëxtrapoleerd wordt buiten de werkput krijgen we een cirkel met een diameter van ongeveer 7 meter.

Mogelijk gaat het dus om een kleine kringgreppel. In de vulling van dit spoor een groot stuk handgevormd aardewerk aangetroffen dat mogelijk in de ijzertijd dateert. Dit stuk is veel te groot om een stuk zwerfvuil te zijn, waardoor moet uitgegaan worden van het feit dat de scherp mogelijk contemporain is met de opvulling van het spoor. Gezien de aard en stratigrafische ligging van dit spoor lijkt het mogelijk dat het om een spoor gaat dat voor de middeleeuwse aanwezigheid moet gedateerd worden.

Figuur 33: vlakfoto van spoor 4.1

Volmiddeleeuwse sporen

De volmiddeleeuwse sporen bestaan voornamelijk uit ophogingslagen, maar ook grondsporen (voor een uitsnede uit de allesporenkaart zie Figuur 3737). Deze grondsporen waren voornamelijk in werkput 3 sterk aanwezig. In totaal konden in deze werkput één greppel en zes kuilen aangeduid worden. De meeste sporen hadden een donkergrijs tot grijsbeige kleur met een zandig lemige textuur. Als inclusies konden vaak enkele houtskoolspikkels, verbrande leem, natuursteen en aardewerk

geïdentificeerd worden. Een opvallende kuil is spoor 3.6. Deze kuil heeft een donkergrijs tot zwarte vulling die sterk humeus lijkt. Daarnaast werden ook nog een beetje verbrande leem en houtskool aangetroffen naast een tegelfragment. Mogelijk is deze kuil te definiëren als een afvalkuil.

Figuur 34: vlakfoto van werkput 3

In het noorden van werkput 1 werden ook twee volmiddeleeuwse sporen aangetroffen in vlak 2. Het gaat hierbij om twee kuilen (sporen 1.5 en 1.6). Spoor 1.5 is een ronde (paal)kuil met een zwartgrijze kleur met een beetje houtskool, verbrande leem en natuursteen als inclusies. Dit spoor werd gecoupeerd om de bewaring van de sporen na te gaan.

In coupe is dit spoor ongeveer 8 cm diep bewaard. Het is wel nog scherp af te lijnen. Mogelijk is de ondiepe bewaring deels te wijten aan het laattijdig herkennen van het spoor tijdens het aanleggen van het tweede vlak, aangezien dit spoor zich aan het uiteinde van de werkput bevindt.

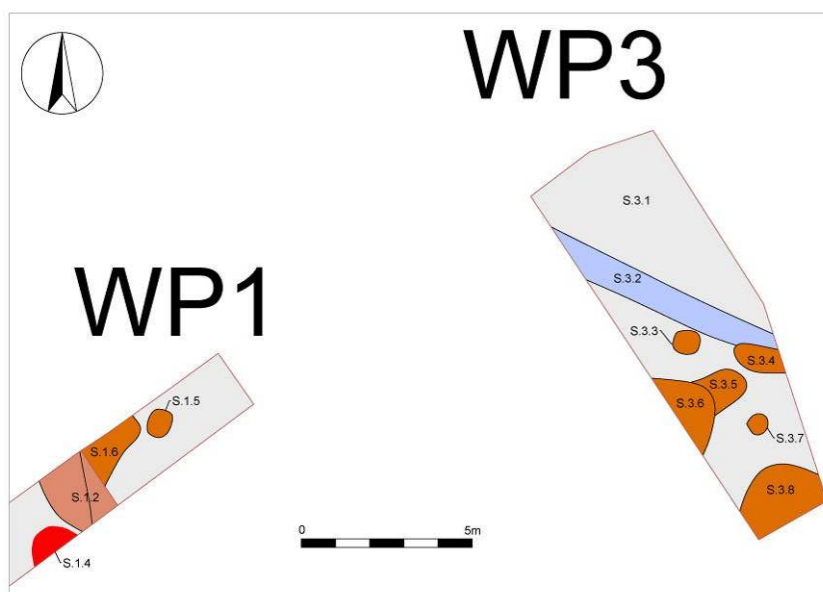

Figuur 35: vlakfoto (links) en coupefoto (rechts) van spoor 1.5

Spoor 1.6 is een waarschijnlijk afgerond rechthoekige kuil met een donkergrijsbruine kleur met een matige hoeveelheid houtskool en verbrande leembrokkjes. Dit spoor is mogelijk te interpreteren als een leemwinningskuil, gezien de rechthoekige vorm en de vrij steile wand die in profiel A opgetekend is (zie infra)

Figuur 36: vlakfoto van vlak 2 in werkput 1 met bovenaan spoor 1.5 en linksonder spoor 1.6

Figuur 37: Uitsnede uit de allesporenkaart met detail van werkputten 1 en 3. De hoeveelheid volmiddeleeuwse sporen is duidelijk zichtbaar

In werkput 2 werd in profiel B ook een grote kuil die in de volle middeleeuwen moet gedateerd worden, aangesneden. Deze kuil kreeg spoornummer 2.4. Deze kuil wordt door een laatmiddeleeuwse gracht oversneden (spoor 2.5).

De overige volmiddeleeuwse sporen bestaan voornamelijk uit ophogingslagen. Deze lagen werden zowel in werkput 1, 2 en 3 aangesneden. In werkput 3 kreeg deze ophoging een spoornummer, namelijk spoor 3.1. Deze ophoging is waarschijnlijk dezelfde als deze waarin sporen 1.5 en 1.6 uitgegraven zijn. Het gaat om een grijs donkergrijsbeige gevlekte laag met een zandig lemige textuur.

In profiel A komen verschillende ophogingslagen voor die allen een grijze kleur hebben. Een opvallende laag net onder het wallichaam lijkt een brandlaag te zijn. In deze laag bevindt zich veel houtskool, vermengd met brokken verbrande leem. Deze brandlaag is mogelijk slechts lokaal op het terrein aanwezig. In werkput 2 en 3 is deze laag niet opgemerkt.

Figuur 38: noordelijk uiteinde van profiel A met zicht op de diepere ophogingslagen in het midden is de brandlaag duidelijk zichtbaar als een zwarte band tussen de gelige lagen van de wal en de grijze volmiddeleeuwse ophogingslagen

Op basis van het aangetroffen vondstmateriaal kunnen deze sporen in de volle middeleeuwen gedateerd worden. Voor een uitvoerige beschrijving van het vondstmateriaal wordt verwezen naar hoofdstuk 5 (infra).

Laat-/postmiddeleeuwse sporen

De laat-/postmiddeleeuwse sporen buiten de stadsversterking zijn niet heel talrijk. Het gaat om een drietal sporen.

Een eerste spoor is een gracht die zowel in werkput 1 als 2 opgemerkt werd in de geregistreerde profielen. Het gaat om een gracht die blijkbaar deels in het wallichaam ingesneden is. Mogelijk gaat het om een oudere fase van de stadsgracht. In het vlak van de sleuf was deze gracht niet echt te herkennen. De vulling bestaat uit een sterk gevlekte, lichtbruinbeige zandig lemige vulling. Deze gracht wordt oversneden door de latere, veel dieper uitgegraven stadsgracht. De loop van deze gracht is wel diagonaal ten opzichte van de stadswal. In werkput 1 werd deze gracht voor de stadswal gegraven, terwijl deze in werkput 2 midden door de stadswal gegraven werd. Hoe deze gracht geïnterpreteerd moet worden is niet geheel duidelijk, mogelijk moet er een link gezocht worden met de oprichting van de stadsmuren of een oudere fase van de stadsversterkingen waarbij de laatmiddeleeuwse wal mogelijk een deels andere loop had dan de postmiddeleeuwse. Verder onderzoek kan hier mogelijk verduidelijking in brengen.

In de vulling van deze gracht werden in profiel B enkele laatmiddeleeuwse scherven aangetroffen. Deze scherven zorgen voor een *terminus post quem* datering van deze gracht. Het materiaal kan tussen de 14^e en 15^e eeuw gedateerd worden (zie infra).

Figuur 39: foto van profiel A met aanduiding van de oudere, laatmiddeleeuwse gracht(rechts) die oversneden wordt door de stadsgracht (links) die gekenmerkt wordt door de sterk puinige vullingen.

De overige laatmiddeleeuwse sporen zijn sporen die in verband gebracht kunnen worden met artisanale activiteit in de late middeleeuwen. Het gaat in beide gevallen om ovenstructuren.

Oven 1 (=spoor 1.4) is een kleine veldoven die deels in de putwand van werkput 1 zit. In het vlak heeft deze oven een afmeting van 1,5 x 0,7 meter. Het gaat met zekerheid om een oven, aangezien er een in situ verbrande wand aangetroffen is. De vulling zelf bestaat uit een grijsbruin gevlekte zandige leem met meer naar de binnenzijde toe veel verbrande leem en in mindere mate houtskoolspikkels. Waarschijnlijk gaat het om een kleine, waarschijnlijk ronde, veldoven. Een functie als pottenbakkersoven lijkt uitgesloten, aangezien er geen aardewerk in de vulling van deze oven werd aangetroffen. Waarschijnlijk moet een eerder artisanale functie gezocht worden, zoals ijzerverwerking, branden van kalk, of iets dergelijks.

Qua datering is deze oven moeilijk te plaatsen. Stratigrafisch is deze oven ingegraven in de volmiddeleeuwse ophogingen. Dit geeft de volle middeleeuwen als een *terminus post quem*. Gezien de lagen van de stadswal deze oven lijken af te dekken, moet deze oven dus voor de opwerping van de stadswal gedateerd worden. Wanneer dit gedeelte van de stadsversterking opgeworpen is, is niet geheel duidelijk. De wal staat alleszins op de kaart van Van Deventer, maar behoort mogelijk niet tot

de oudste stadswallen. Mogelijk kan dit stuk van de wal in verband gebracht worden met de bouwwerken in de 14^e eeuw.²⁴

Figuur 40: vlakfoto van oven 1

Een tweede oven werd aangetroffen in werkput 4. Oven 2 (= spoor 4.2) werd aangetroffen in een lemige ophogingslaag die op basis van de puin-, mortel- en natuursteenfragmenten waarschijnlijk in de postmiddeleeuwen kan gedateerd worden. Op basis van de grootte en locatie van deze oven kan mogelijk uitgegaan worden van een oven voor de productie van bakstenen. De afmetingen van de oven die in het vlak waargenomen zijn, zijn maximale meetbare lengte 3,5 meter op een breedte van 5,3 meter. De oven lijkt N-Z georiënteerd te zijn, met een mogelijke stookruimte in het zuiden, naar de Dender toe. Hoewel grote hoeveelheden misbakken stenen lijken te ontbreken, bevat de vulling van de oven toch een kleine hoeveelheid baksteenpuin. Mogelijk is de vulling van de oven nog deels afgedekt met een laag puinvrije leem.

Op basis van een vergelijkende studie van Else Hartoch lijkt het erop dat deze oven een vergelijkbaar formaat te zijn van eerder opgegraven ovens.²⁵ In dit geval gaat het om een baksteenoven van het type 'veldoven'.²⁶

²⁴ De Ro et al. 2009.

²⁵ Hartoch 2011, 62-134.

²⁶ Hartoch 2011, 62-68.

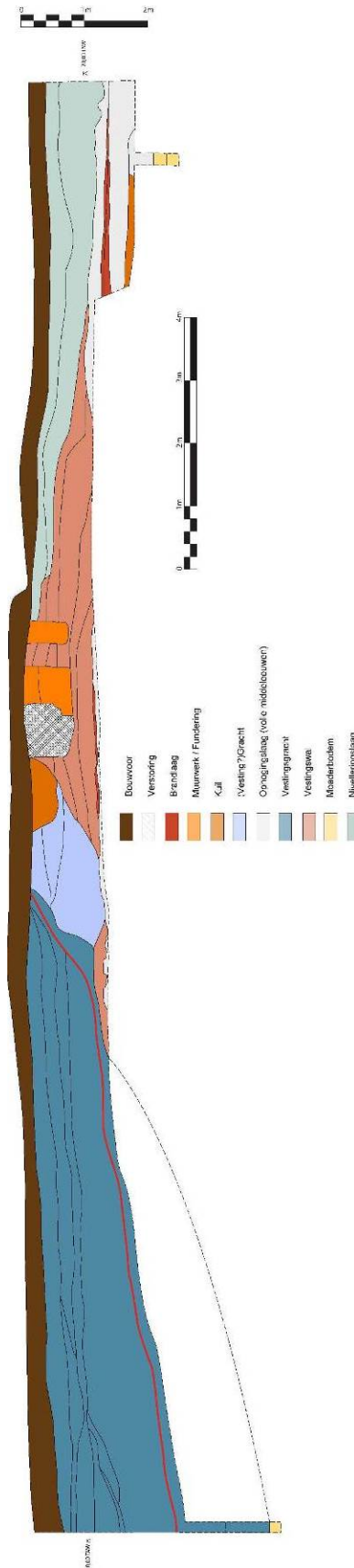
Figuur 41: vlakfoto van oven 2 in werkput 4

Stadsversterking

De belangrijkste grondsporen zijn te linken aan de stadsversterking van Geraardsbergen. Zoals de bureaustudie aantoonde liep een stadsgracht door het westelijke gedeelte van het terrein. De lichte verhevenheid centraal in het terrein komt overeen met de locatie van de stadswal.

Zowel in werkput 1 als 2 werden zowel de vestinggracht als –wal aangesneden. In werkput 1 werd de gracht in de mate van het mogelijke deels gecoupeerd om een inschatting van de diepte en aangetroffen lagen te maken. Deze coupe in werkput 1 werd door middel van een volledige putwand profiel geregistreerd als profiel A, omdat hier een quasi volledige doorsnede van de vestingwerken gemaakt was. In werkput 2 werd enkel één vlak aangelegd waar de dempingspakketten van de gracht duidelijk werden.

De vestinggracht die aangesneden werd is een zeer brede, en diepe gracht. De minimaal gemeten breedte van deze gracht is 13 meter. Enkel de oostelijke oever kon aangesneden worden in het plangebied. De westelijke oever bevindt zich hoogstwaarschijnlijk buiten het projectgebied. De maximaal gemeten diepte is minimum drie meter onder maaiveld. Mogelijk gaat de gracht wel dieper, aangezien deze boring niet op het uiteinde van de sleuf kon geplaatst worden wegens het getrapt uitgraven uit veiligheidsoverwegingen. De vestinggracht doorsnijdt een oudere gracht die mogelijk een voorganger is. Deze oudere gracht werd zowel in profiel A als profiel B aangesneden.

Figuur 42: Profiel A. In donkerblauw is de vestinggracht aangeduid, met in een rode lijn de grens tussen de dempingspakketten en de lagen van de actieve fase. In lichtrood is de vestingwal aangeduid.

De aangetroffen lagen die te linken zijn aan de actieve fase van de gracht zijn een dik pakket bruine, zwak zandige leem die onderaan gereduceerd is met enkele mortel en houtskoolspikkels. Het gros van de aangetroffen lagen zijn echter in verband te brengen met de demping van de vestinggracht. Vanaf 1781 mocht een gedeelte van de gracht gebruikt worden voor het dumpen van stadsafval. Lagen die aan dit fenomeen gekoppeld kunnen worden zijn niet aangetroffen. Er moet wel opgemerkt worden dat er slechts een beperkte doorsnede van de gracht gemaakt is. Mogelijk bevinden deze afvalpakketten zich elders of zijn deze niet aangesneden bij het couperen. Vanaf 1846 werden de vestingswerken genivelleerd. De meeste lagen zijn sterk puinhoudend of bestaan uitsluitend uit grof puin. In deze dempingslagen zijn verschillende scherven aangetroffen die allen in de 19^e eeuw kunnen gedateerd worden.

Figuur 43: zicht op het zuidelijk uiteinde van profiel A met zicht op de puinrijke dempingslagen van de vestinggracht. De jalon op het vlak duidt de overgang van de gracht met de het wallichaam aan

Het wallichaam dat gecoupeerd werd bestaat duidelijk opgeworpen grond. De top van de wal bevindt zich ook ongeveer ter hoogte van de verhevenheid op het terrein. De wal bestaat uit verschillende lagen opgebrachte, lichtgeelbruine tot bruine gevlekte leem die zeer compact zijn. De bovenste laag van de wal (vulling 16 in profiel A) lijkt een oudere cultuurlaag te zijn. Deze laag is iets lichtgrijs gekleurd en heeft ook meer roest- en fosfaatvlekken. Waarschijnlijk is deze laag in verband te brengen met een begroeide toplaag aan de binnenzijde van de wal.

Figuur 44: foto van profiel A met aanduiding van vestinggracht (links), oudere gracht (midden) en de wal (rechts) met aanduiding van de mogelijke toplaag

De wal heeft op basis van dit profiel een minimale hoogte van ca. 1 meter en een breedte van minimum 12 meter. Aan de binnenzijde van de wal is er ca. 5 meter wal aangelegd vanaf de binnenzijde van de weermuur. Dit lijkt overeen te komen met de verordeningen die door de aartshertogen Albrecht en Isabella zijn uitgevaardigd. Aan de binnenzijde van de muur moest de wal 20 voet (= 5,54m) breed zijn, wat ook ongeveer het geval is.

Van deze weermuur zijn op het terrein zowel onder- als bovengrondse resten bewaard. Centraal in profiel A, ter hoogte van de vroegere top van de wal, werden twee funderingsresten aangetroffen, sporen 1.7 en 1.8. Het gaat om een mogelijk L-vormige constructie, waarbij spoor 1.7 een fundering is die opgebouwd is uit zandsteenbrokken en baksteenfragmenten gevat in een zachte kalkmortel. De gebruikte bakstenen lijken herbruikmateriaal, er bevinden zich enkel halve bakstenen in deze fundering. De baksteenformaten zijn 24x11x6 cm. De muur zit tot een diepte van ca. 1 meter onder maaiveld bewaard.

Spoor 1.8 daarentegen is een gemetselde muur. Deze muur is opgetrokken met orangerode bakstenen met een formaat van 24x11x6 cm. Ze zijn gevat in een zachte, gelige kalkmortel. Opvallend is dat beide funderingsresten deels in elkaar gewerkt zijn.

Figuur 45: sporen 1.7 (links) en 1.8 (rechts) in de putwand van profiel A

Dit muurrestant in werkput 1 is sterk vergelijkbaar met de funderingsresten die in werkput 2 aangetroffen zijn. Spoor 2.1 is een L-vormige fundering met een gedeeltelijke fundering in natuursteen en een gedeeltelijke fundering in baksteenpuin en mortelfragmenten. Mogelijk bevindt zich dieper nog wel een muurrestant dat vergelijkbaar is met werkput 1. De maximale afmetingen zijn 1,5 x 1,6 meter.

Figuur 46: vlakfoto van spoor 2.1

Een laatste ondergronds muurrestant is aangetroffen in werkput 1. Het gaat waarschijnlijk om een lokale versteviging onderaan het wallichaam. Het gaat om een min of meer rechthoekige fundering met zandsteenbrokken die in een zachte, gelige kalkmortel gevat zijn. De maximale breedte is 73 cm.

De maximaal gemeten lengte is ongeveer 1 meter, maar aangezien dit spoor in de putwand verdwijnt is de totale lengte niet achterhaald.

Figuur 47: vlakfoto van spoor 1.3. De donkere laag links is een aanzet van een volmiddeleeuwse ophogingslaag. Rechts bevindt zich een opvullingslaag van de vestinggracht

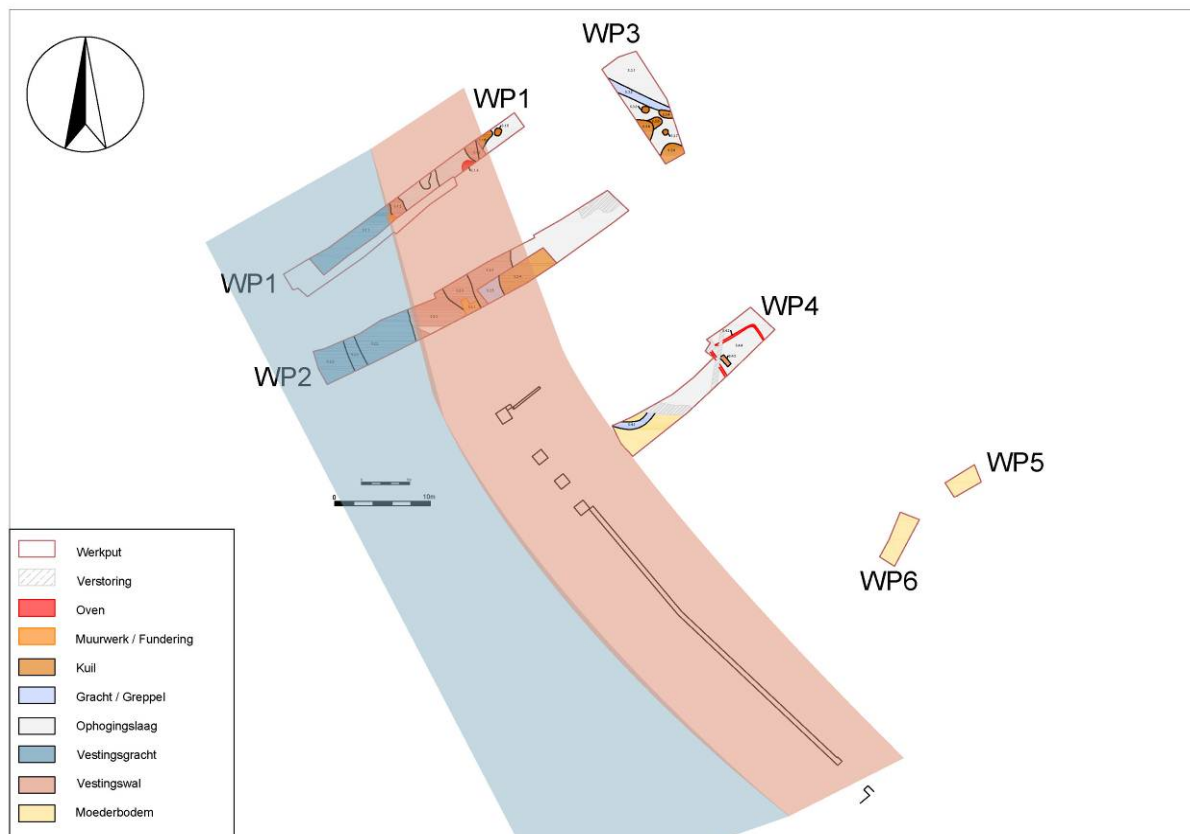
Naast de ondergrondse resten van de weermuur bevinden zich op het terrein nog verschillende bovengrondse resten van de weermuur. Aangezien het om opgaand muurwerk gaat zijn deze niet in detail meegenomen in deze archeologische prospectie. Ze werden wel ingemeten en in detail gefotografeerd. We onderscheiden twee structuren: enerzijds vier overblijvende poeren die in het archeologisch onderzoek ook verder naar het noorden als archeologisch spoor zijn aangetroffen, anderzijds een muur die in het zuiden aansluit tegen deze poeren. De muur achter de poeren is helemaal ingestort.

In de poeren vinden we baksteenformaat 22x10x6.5 cm; de zuidelijke muur heeft formaten 22x10x5 en 22x10x6 cm. In beide gevallen is kalkmortel gebruikt. De zuidelijke muur vertoont versnijdingen die laten vermoeden dat de muur op een voorganger is gebouwd.

Deze oppervlakkige waarnemingen passen in de gevoerde prospectie. Verder bouwhistorisch onderzoek is zeker op zijn plaats, ook van eventueel ondergrondse resten.

Op basis van de aangetroffen resten kan een reconstructie van de ligging van de vestingwerken gemaakt worden. Op onderstaande figuur is deze reconstructie aangeduid. Mogelijk kan verder vervolgonderzoek deze veronderstelling bekrachtigen of aanvullen.

Figuur 48: allesporenkaart met de aanduiding van de hypothetische loop van de vestinggracht (blauw) en vestingswal (lichtrood)

5 Vondstmateriaal

In totaal werden 9 vondstnummers en 1 monsternummer uitgeschreven. Het monsternummer slaat op een natuursteenmonster van de fundering spoor 1.3.

Bij de vondstnummers zijn enkel aardewerkvondsten ingezameld. In totaal werden 83 scherven verzameld. Het gros hiervan is in grijs aardewerk vervaardigd.

Faience	5
Grijs	56
Handgevormd	1
Industrieel wit	3
Maaslands	1
Rood	7
Steengoed	2
Witbakkend	8
Totaal	83

Tabel 1: tellingen per aardewerkgroep op siteniveau

Het oudste materiaal is een grote wandscherf handgevormd aardewerk die in de ijzertijd kan gedateerd worden. Deze scherf is afkomstig uit spoor 4.1. Het gaat om een scherf met een roodbruine buitenzijde en een zwarte binnenkant. De buitenzijde lijkt besmeten te zijn, maar door de ijzerconcreties is dit niet met zekerheid vast te stellen. Deze scherf is vrij fijn verschaald met kwartszand.

Figuur 49: buitenkant (links) en binnenkant (rechts) van de handgevormde ijzertijdscherf uit spoor 4.1

Het gros van het aardewerk is te dateren in de volle middeleeuwen. Het gaat hierbij vooral om handgevormd grijs aardewerk, maar ook een redelijke component gedraaid grijs aardewerk komt voor. Jammer genoeg bestaat die aardewerk quasi uitsluitend uit wandfragmenten. Er werd binnen de 54 ingezamelde scherven slechts één randfragment herkend. Het gaat om een rand van een kogelpot in handgevormd grijs aardewerk. Deze kogelpot heet een eenvoudige, uitstaande rand met afgeronde top.²⁷ Dit type rand komt vooral voor in de volle middeleeuwen, voornamelijk tussen de 10e en 11e eeuw.²⁸ Qua importen is er enkel één wandfragment Maaslands aardewerk ingezameld met op de buitenzijde een dekkend loodglazuur.

²⁷ De Groote 2008, 113. Type L1

²⁸ De groote 2008, 197

Figuur 50: volmiddeleeuws schervenmateriaal uit de ophogingslagen onder de wal. Linksonder is de enige kogelpotrand.

Het materiaal uit de gracht die de wal doorsnijdt kan in de 14^e-15^e eeuw gedateerd worden. Het gaat om een randfragment van een kom in gedraaid grijs aardewerk met een schuin naar buiten geplooid, intern afgeschuinde en extern afgeronde rand²⁹ en een wandfragment steengoed uit Raeren.

Figuur 51: laatmiddeleeuws aardewerk uit de gracht die de wal doorsnijdt

Het materiaal uit de demping van de vestinggracht is redelijk gevarieerd, met zowel roodbakkend, witbakkend, industrieel wit aardewerk, faience en steengoed. Het aangetroffen materiaal is zeer homogeen en dateert in de 19^e eeuw. Dit komt overeen met de demping en nivellering van de stadsvesten in 1846.

²⁹ De Groote 2008, 119. Type L86

Figuur 52: 16e eeuwse aardewerk uit de dempingspakketten van de vestinggracht

6 Besluit

6.1 Algemeen

Tijdens de bureaustudie werden aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van de laatmiddeleeuwse stadsversterkingen van Geraardsbergen. Deze zouden zich vooral in het westen van het terrein bevinden. In het oosten zouden dan voornamelijk sporen uit de 8^e-11^e eeuw kunnen bevinden.

Het archeologisch onderzoek toont aan dat het terrein een groot archeologisch potentieel heeft. Er werden sporen uit de volle middeleeuwen aangetroffen. Oudere, mogelijke Karolingische sporen werden niet aangesneden, daar er besloten is om het vlak aan te leggen op het volmiddeleeuwse niveau. Mogelijke oudere sporen kunnen wel nog onder dit niveau zitten.

Uit de late-/postmiddeleeuwen dateren een gracht en twee ovenstructuren. In het westen van het terrein bevinden zich voornamelijk sporen van de vestinggracht en vestingwal.

6.2 Beantwoording onderzoeksvragen

Volgende onderzoeksvragen moeten minimaal beantwoord worden bij de **bureaustudie**:

- Welke archeologische structuren kunnen ter hoogte van het plangebied verwacht worden op basis van een analyse van het historisch kaart- en bronnenmateriaal?

Op basis van de historische en cartografische gegevens kan men stellen dat het projectgebied tot de oudste kern van Geraardsbergen behoort, namelijk de parochie van Hunnegem. Deze zou teruggaan tot de 8ste eeuw. De oorspronkelijke kerk van deze parochie bevindt zich naast het projectgebied. Waar het kerkhof van deze kerk zich bevond is niet geweten maar men dient er rekening mee te houden dat dit mogelijk op het projectgebied kan liggen. Bewoning uit deze periode kan zeker ook aangesneden worden. Tot de 11de eeuw, het moment waarop Geraardsbergen ontstond, zal het projectgebied vermoedelijk een zekere continuïteit gekend hebben.

Hoe het hierna evolueerde is moeilijk te zeggen op basis van de gekende gegevens. De stad zelf groeide uit op de rechteroever van de Dender en de priorij verloor zijn kernfunctie. Ze bleef weliswaar groeien maar de structurele uitbreidingen gebeurden vooral oostwaarts. De plannen van de 17de eeuw tonen dat het projectgebied onbebouwd was en een deel van de stadsmuur en –gracht omvatte, met naastliggend een voetweg. Op basis van archivalische gegevens kan men stellen dat deze verschillende herstellingen en aanpassingen ondergingen. Op het einde van de 18de eeuw lag de gracht ter hoogte van het projectgebied droog en werd ze opgevuld met stadsafval. Tegenwoordig zijn nog enkele steunberen aanwezig op het terrein, vermoedelijk van de stadsvesten. Ook in de muur in het verlengde van de steunberen kunnen oudere resten van de stadsmuur verwerkt zijn, op of onder het maaiveld.

Op de Ferrariskaart kan men de kloostermuur en twee gebouwen ontwaren op het projectgebied, maar deze verdween weer want in het midden van de 19de eeuw was het projectgebied onbebouwd. Mogelijk dient deze kloostermuur gezien te worden als een restant van de stadsmuur.

Het gebied was in het midden van de 19de eeuw deels land en deels boomgaard. Eind 19de eeuw werden twee schuilplaatsen en een kapel gebouwd. Eén van de schuilplaatsen en de kapel verdwenen toen het huidige gebouw aan de straatzijde opgericht werd in de 20ste eeuw. Naar het zuidwesten van het projectgebied toe kan men dus nog delen van de stadsomwalling verwachten. Meer naar het noordoosten kan de kloostermuur en misschien nog een deel van de gebouwen op de Ferrariskaart aangesneden worden. Onder het huidige gebouw aan de straatzijde zijn mogelijk nog resten van de 19de-eeuwse schuilplaats en kapel te vinden.

Het gebied lijkt bovendien geen grote verstoringen te kennen waardoor eventuele aanwezige archeologische sporen goed bewaard zullen zijn.

- Op basis van de resultaten van 1: Zijn er aanwijzingen dat voor deze locatie beter een aangepast evaluerend onderzoek (met proefputten, boringen, aanpassen van locatie sleuven,...) uitgevoerd wordt dan een standaard proefsleuvenonderzoek. Zo ja, omschrijf.

BAAC stelt een proefsleuvenonderzoek voor met een totale oppervlakte van ongeveer 419 m² op een oppervlakte van 3.300 m².

Het projectgebied in drie zones onderverdeeld worden op basis van archeologische verwachting. Deze dienen elk op een specifieke manier archeologisch benaderd te worden.

1. *Zone ten oosten van de bestaande muur in het plangebied.* Het bureauonderzoek toonde aan dat de ligging van deze muur overeenkomt met de oude stadsmuur. Hoogstwaarschijnlijk zijn delen van de huidige muur delen van die stadsmuur. In deze oostelijke zone ligt de parochie van Hunnegem. Er bestaat dus kans op restanten van kerkhof of bewoning vanaf de 8ste eeuw. Ook oudere resten zijn mogelijk. Ook de verhoging (wal) tegen de muur maakt deel van deze zone.

Methode: parallelle proefsleuven (oriëntatie noordoost-zuidwest) in de boomgaard; begeleiding bij de ondergrondse sloop van de bestaande gebouwen in het noorden van het plangebied.

Specifieke vraagstelling:

- o Zijn archeologische resten aanwezig? Zo ja, wat is hun datering, bewaringstoestand?
- o Gaat het effectief om een wal? Zijn verschillende fases herkenbaar? Zijn dateerbare elementen aanwezig?
- o Zijn er specifieke sporen aanwezig die met de kerk in verband kunnen gebracht worden, zoals een kerkhof?

2. *Stadsgracht en -muur: 14de tot en met 18de eeuw*

Zoals aangegeven is de stadsgracht ten westen van de stadsmuur quasi zeker aanwezig.

Methode: parallelle proefsleuven (oriëntatie noordoost-zuidwest) (idem punt 1). Bij voorkeur worden de westelijke en oostelijke zone in één doorlopende sleuf gevat. Op die manier is de overgang tussen beide duidelijk. Wanneer de gracht en muur aangesneden worden, wordt in alle sleuven de ligging nagegaan door middel van één vlak. Op één plaats zal de gracht gecoupeerd worden om de stratigrafie ervan na te gaan. Indien deze zeer diep gaat, dienen op het einde boringen geplaatst te worden.

Bestaande steunberen worden geïnventariseerd en ingemeten.

Specifieke vraagstelling:

- o Waar loopt de gracht?
- o Betreft het een gracht, of eerder een natuurlijke arm van de Dender, later in gebruik genomen als gracht?
- o Waar loopt de stadsmuur?
- o Is er een link tussen eventuele resten van muren in de sleuven en de nog bestaande muren?
- o Kunnen torens aangeduid worden?
- o Zijn sporen aanwezig van de voetweg die op de kaart van Van Deventer te zien is?
- o Kunnen in de coupe van de gracht uitgravingen/verbredingen aangeduid worden en zo ja, kunnen deze gelinkt worden aan de archivalische gegevens?
- o Werd de gracht effectief gevuld met stadsafval? Is in de vulling een gelaagdheid te zien? Kan deze gekoppeld worden met dateerbaar materiaal? Is er een duidelijke fasering binnen de gebruiksgeschiedenis van de gracht?
- o Hoe is de stadsmuur opgebouwd, welke materialen werden gebruikt, zijn er sporen van herstellingen?
- o Behoren de nog aanwezige steunberen effectief tot de stadsvesten?

3. Alluviaal gebied van de Dender

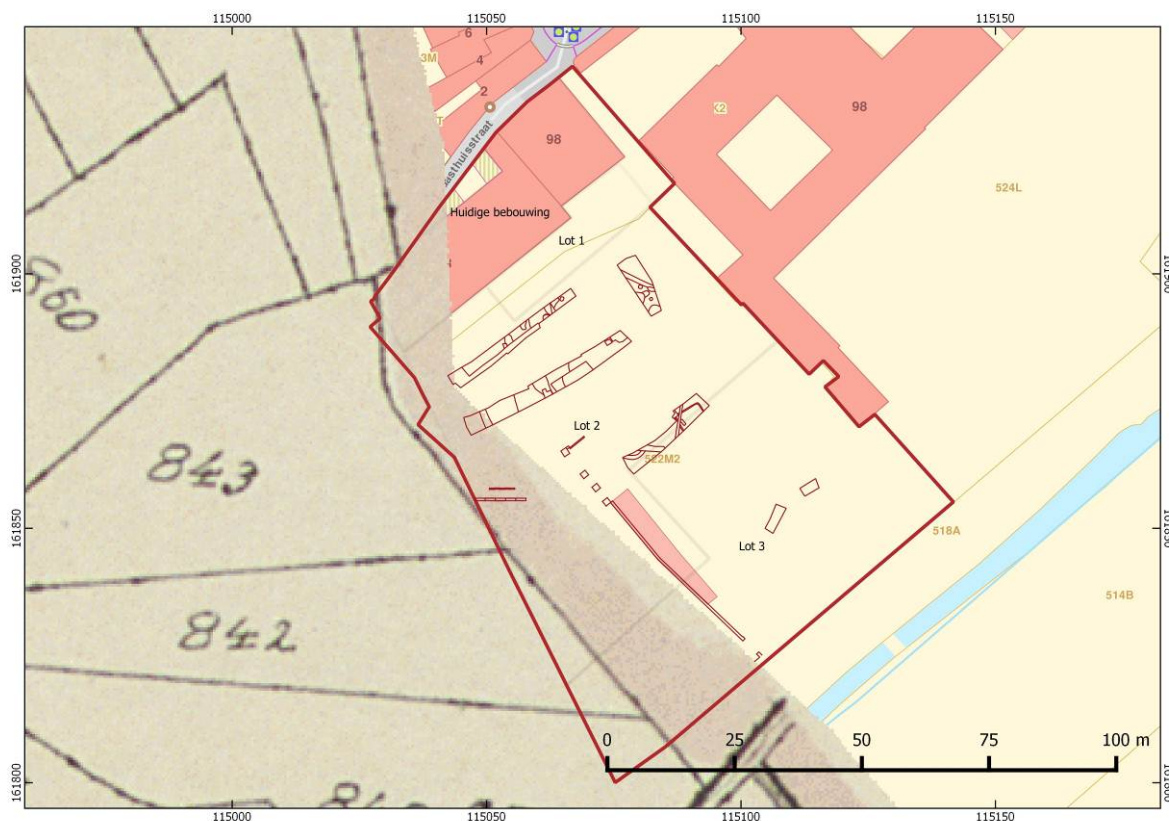
Binnen het te verstoren plangebied is dit niet aanwezig. Enkel ter hoogte van de bestaande vijver in het zuidoosten kan dit aangesneden worden. Hier wordt de bestaande vijver echter slechts beperkt vergroot. De opdrachtgever brengt hier verder geen verstoringen aan.

Sleuven specifiek in functie van landschappelijk onderzoek, haaks op de Dender, zijn dan ook niet wenselijk. Het lijkt ons beter dat in deze fase van het onderzoek de focus ligt op de grote archeologische potentie in het plangebied zelf. Bij een eventueel vervolgonderzoek is het wel aangewezen dat ook specifieke profielen haaks op de Dender gedocumenteerd worden.

Uiteraard wordt tijdens dit sleuvenonderzoek ook informatie verzameld over de wording van het landschap in het plangebied.

Figuur 53: plot van het voorgestelde sleuvenplan op de het projectgebied

Figuur 54: plot van het uiteindelijke sleuvenplan op de Popp-kaart

Volgende onderzoeksvragen moeten minimaal beantwoord worden bij de **prospectie met ingreep in de bodem**:

1. Welke bodemopbouw kan tijdens het vooronderzoek vastgesteld worden? Is deze bodemopbouw over het hele terrein gelijkaardig of zijn er lokale verschillen? Welke impact hebben bodemvormende factoren en/of processen gehad op de bewaring van archeologisch erfgoed?

De bodemopbouw is over het terrein sterk verschillend. In het noorden is een sterke antropogene ophoging merkbaar. De moederbodem bevindt zich hier op circa 2 meter onder maaiveld. De ophogingen kunnen vanaf de volle middeleeuwen gedateerd worden. Halverwege het terrein is er nog steeds sprake van een antropogene ophoging, maar deze is hier veel minder uitgesproken. De dikte van het pakket is hier ongeveer 1 meter à 1,20 meter. In het zuiden van het terrein is er enkel maar een 10 cm dik ophogingspakket merkbaar boven de alluviale afzettingen. Vooral in het noorden en het midden van het terrein bevinden zich ook sporen in deze ophogingen. Door de aanwezigheid van deze ophogingen is niet kunnen nagegaan worden of er zich nog sporen in de moederbodem bevinden. Waarschijnlijk zijn de oudste fasen afgedekt door deze ophogingen. In het westelijk gedeelte van het terrein bevindt zich een oude vestinggracht. De aanwezigheid van een dergelijke grote en diepe structuur zal tot gevolg hebben dat op deze locatie alle oudere sporen weggegraven zijn.

2. Kunnen op basis van vondstmateriaal, oversnijdingen en/of vulling uitspraken gedaan worden over de datering en de onderlinge fasering van de aangetroffen sporen?

Op basis van het sporen- en vondstenbestand kan er een zekere fasering vastgesteld worden. De oudste sporen kunnen op basis van aardewerk en stratigrafie mogelijk gedateerd worden in de ijzertijd. Verder onderzoek zal moeten nagaan of deze datering effectief klopt. Daarnaast zullen waarschijnlijk de oudste sporen in de volle middeleeuwen moeten gedateerd worden. Gezien de 8^e eeuwse stichting van Hunnegem kunnen mogelijk ook enkele Karolingische sporen verwacht worden onder de volmiddeleeuwse ophogingen. Ook hier is verder onderzoek nodig.

De periode waaruit wel verschillende sporen en vondsten aangetroffen zijn, zijn de volle middeleeuwen. Het gaat hierbij om enkele kuilen, mogelijk ontginnings- of afvalkuilen, en een greppel. Deze sporen zijn in een ophogingslaag uitgegraven.

Naast bewoningssporen zijn ook sporen van de laat-/postmiddeleeuwse stadsversterking van Geraardsbergen aangetroffen. Het gaat hierbij zowel om de vestinggracht als vestingwal. In twee sleuven zijn ook funderingsresten op de wal teruggevonden die mogelijk in verband gebracht kunnen worden met de vroegere weermuur. Ook op het terrein zijn nog bovengrondse muurresten aanwezig die ook tot deze muur kunnen gerekend worden.

3. Kan voor de vindplaats het principe van behoud in situ nagestreefd worden, zo ja aan welke randvoorwaarden dient voldaan te worden?

Een gedeelte van de geplande ingrepen, met name deze in de oostelijke helft van het plangebied (wegenis, terrassen) gebeurt eerder oppervlakkig tot een 30 à 50 cm. Op die locaties kan een vervolgonderzoek volstaan op een eerste archeologisch niveau. Diepere niveaus kunnen hier gevrijwaard worden van verstoring bij bouwwerken. Deze grenzen moeten wel gerespecteerd worden. De overige zones, meer bepaalde de geplande kelder en de zone met paalfunderingen, worden onherroepelijk verstoord.

4. Voor archeologische vindplaatsen die bedreigd worden door de geplande ruimtelijke ontwikkeling en die niet in situ bewaard kunnen blijven; wat is de ruimtelijke afbakening (in drie dimensies) van deze zones?

We onderscheiden verschillende zones. Deze worden inzichtelijk weergegeven op figuren 26 en 27. Concreet gaat het om een westelijke kelderzone en een centrale zone met paalfunderingen waar de verstoring totaal zal zijn. In de overige zones (wegenis, terrassen, verlagen van de vijver) gebeurt de ontwikkeling eerder oppervlakkig.

5. Wat is het kennispotentieel van de archeologische vindplaats met betrekking tot de aanwezigheid van de priorij en de ontstaansgeschiedenis van Geraardsbergen? Welke site-specifieke vraagstellingen kunnen geformuleerd worden bij een vervolgonderzoek?

Hoewel er geen sporen aangetroffen zijn die tot de oudste fase van de site kunnen gerekend worden, betekend dit niet dat deze zich hier niet bevinden. Zoals hierboven aangehaald is in vele van de sleuven de moederbodem niet aangesneden. Vooral met betrekking tot deze oudste fase kunnen enkele vragen gesteld worden:

- Wat is de aard, omvang en datering van de oudste sporen?
- Wat zijn de ontplooid activiteiten in deze vroegste occupatie?
- Kunnen er uitspraken gedaan worden over de status van de bewoners van de vroegste nederzetting?
- Hoe is de vroegste materiele cultuur samengesteld? Hoe evolueert deze doorheen de tijd?
- Is er sprake van een voorganger van de huidige kerk?
- Kunnen er begravingen vastgesteld worden? Zo ja, kunnen er uitspraken gedaan worden over geslacht, ziektes, ouderdom,...

De aanwezigheid van twee ovenstructuren wijzen op een zekere artisanale activiteit. Met betrekking tot deze ovens en activiteit kunnen volgende vragen gesteld worden. Voor de baksteenoven kunnen de onderzoeksvragen zoals opgesteld door E. Hartoch³⁰ gehanteerd worden.

- Wat is de aard, omvang en datering van de uitgeoefende activiteiten?
- Welk type oven werd er gebruikt? Zijn hiervoor parallellen te vinden?
- Voor de baksteenoven kunnen volgende gegevens als minimaal te beantwoorden gelden:

³⁰ Hartoch 2011, 119

1. Type oven
2. Gemetselde buitenmuren. Aantal. Afmetingen.
3. Ingegraven in het toenmalige loopvlak
4. Afmetingen volledige oven (binnen- en buitenmaten) L x B x D/H
5. Aantal stookruimten
6. Afmetingen stookkuil/stookplaats L x B x D/H
7. Afmetingen stapelruimte L x B x D/H
8. Aantal stookgangen
9. Afmetingen stookgangen L x B x D
10. Aantal stapelgangen
11. Afmetingen stapelgangen L x B x H
12. Aantal muurdammen
13. Opbouw muurdammen
14. Afmetingen muurdammen L x B x H
15. Afmetingen bakstenen L x B x H
16. Brandstoftype (hout, turf, steenkool)
17. Ligging t.o.v. de toenmalige woonkern
18. Ligging t.o.v. grondstoffen
19. Ligging t.o.v. transportwegen
20. Relatie tot bouwwerken

6. Zijn er voor de beantwoording van deze vraagstellingen natuurwetenschappelijke onderzoeken nodig? Zo ja, welk type staalnames zijn hiervoor noodzakelijk en in welke vermoedelijke hoeveelheid?

Er zou best een voldoende grote post voor natuurwetenschappelijk onderzoek voorzien worden. Het aantreffen van twee ovenstructuren in de proefsleuven toont alleszins aan dat er nood is aan voldoende middelen om deze structuren gedegen te onderzoeken. Zo kunnen archeomagnetische dateringen een hulpmiddel blijken bij het dateren van het laatste gebruik van de ovens door middel van de schommeling van het aardmagnetisch veld. Per oven worden best door het KMI (Prof. J. Hus) verschillende stalen genomen. Hiervoor wordt best op voorhand contact opgenomen om deze staalnames zo vlot mogelijk te laten verlopen. Ook kan anthracologisch onderzoek helpen bij het bepalen van de soort brandstof die voor het stoken van de ovens werd gebruikt.

Indien skeletten aangetroffen zouden worden bij vervolgonderzoek kan de input van een fysisch-anthropoloog een belangrijke kenniswinst opleveren. De hoeveelheid skeletten is zeer moeilijk te bepalen. Binnen de proefsleuven werden geen skeletten aangetroffen, maar tegen de huidige bebouwing aan kunnen mogelijk nog graven gelegen zijn.

7. Kunnen er -afgaand op de vondsten, de aard en de densiteit van de aangetroffen sporen tijdens het vooronderzoek en de kennis van gelijkaardige sites- uitspraken gedaan worden over de aard en de hoeveelheid vondstmateriaal die bij een vervolgonderzoek te verwachten valt? Zijn er specifieke methodologische aanbevelingen inzake de omgang met vondstmateriaal qua opgravingsmethode, sampling, conservatie,...

De aan te treffen vondsten zullen waarschijnlijk in hoofdzaak aardewerkvondsten zijn. Tijdens het proefsleuvenonderzoek werden geen botfragmenten aangetroffen. Dit betekent niet dat deze tijdens het vervolgonderzoek niet aangetroffen kunnen worden. Het is vooral van belang dat het aangetroffen materiaal gedegen onderzocht wordt. Dit wil zeggen dat er een materiaalspecialist nodig is die de verschillende perioden herkent en bij voorkeur ook enige ervaring heeft met materiaal uit de regio. Het aardewerk zal algemeen genomen geen verdere conservatie vereisen. Kwetsbare vondsten zoals metalen voorwerpen of botmateriaal kan een verdere behandeling vereisen. Dit materiaal wordt best zo snel mogelijk aan een materiaalspecialist voorgelegd.

8. Is er sprake van een grondwaterproblematiek en dienen er maatregelen inzake grondwater of stabiliteit genomen te worden bij een eventueel vervolgonderzoek?

Er is sprake van grondwaterproblematiek in het zuidelijke gedeelte van het terrein. Dit is vooral in werkput 4 duidelijk geworden. De moederbodem is sterk waterverzadigd, net als een grote puinkuil die hier aangesneden werd. De kans dat er nog meer puinkuilen in de omgeving zitten is zeker niet uit te sluiten. Ook de baksteenoven kan waterverzadigd zijn indien deze ook met baksteenpuin zou blijven gevuld te zijn.

In het noordelijke gedeelte van het terrein (werkputten 1 t.e.m. 3) hebben dan weer geen last van grondwater. Het diepe profiel van werkput 1 bleef tot circa drie meter onder maaiveld droog. Pas op dit niveau begon de er grondwater naar boven te komen.

Om de dieper gelegen structuren te onderzoeken, zeker in het zuidelijk gedeelte van het terrein zou er rekening mee moeten gehouden worden dat dit onderzoek in een droge periode gebeurt, of dat er bemaling voorzien wordt, zeker om de diepste structuren en ovenstructuur 2 gedegen te onderzoeken.

Indien de vestinggracht onderzocht wordt, moet de coupe zeker breed genoeg genomen worden. De bovenste dempingspakketten bestaan uit grof puin, dat vaak zeer los is. Veiligheidshalve wordt ook best een getrapt profiel gehanteerd.

Extra vraagstelling o.b.v. bureauonderzoek

- Zijn archeologische resten aanwezig? Zo ja, wat is hun datering, bewaringstoestand?

Ja er zijn archeologische resten aanwezig. Het gaat hierbij om kuilen, greppels en ophogingslagen die in de volle middeleeuwen moeten gedateerd worden. Sporen die tot de 8^e eeuw kunnen gedateerd worden werden niet aangetroffen, deze zijn mogelijk nog afgedekt door de ophogingslagen.

Uit late-/postmiddeleeuwen stammen een gracht en twee ovenstructuren.

- Gaat het effectief om een wal? Zijn verschillende fases herkenbaar? Zijn dateerbare elementen aanwezig?

De verhevenheid op het terrein is terug te voeren tot een wallichaam. Er is in profiel A slecht één fase herkend. Daterende elementen zoals aardewerk of structuren die het wallichaam doorsnijden met daterende elementen zijn helaas niet herkend. Mogelijk kan vervolgonderzoek hier meer duidelijkheid in brengen.

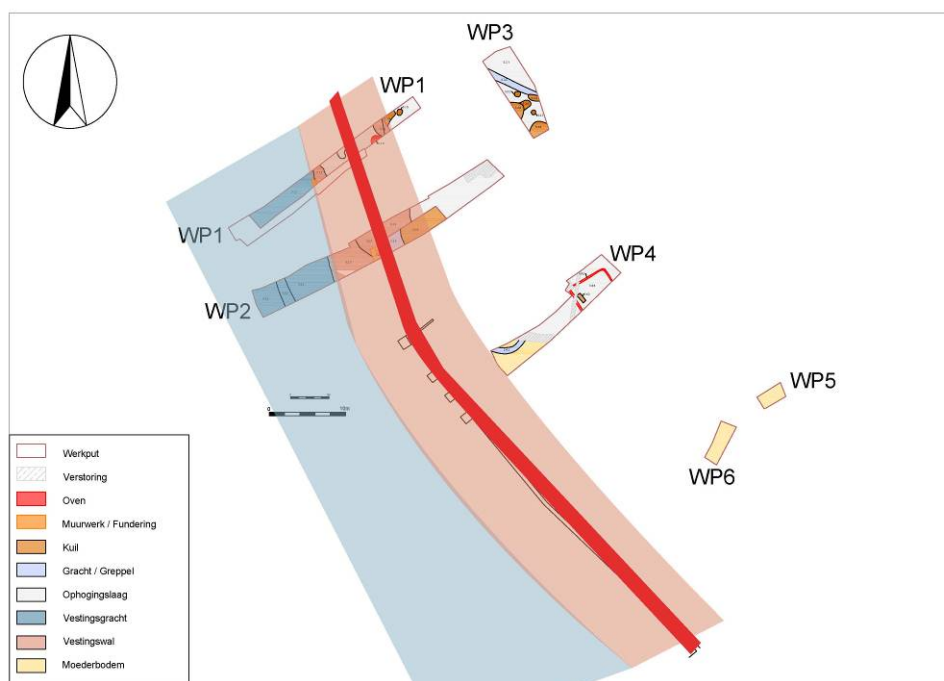
- Zijn er specifieke sporen aanwezig die met de kerk in verband kunnen gebracht worden, zoals een kerkhof?

Sporen van een kerkhof zijn in de proefsleuven niet herkend. Mogelijk bevinden de graven zich dichterbij de kerk. Bij een heraanleg van de bestaande bestrating moet hier rekening mee gehouden worden, aangezien deze straat vlak achter de kerk loopt.

m.b.t. stadsversterking

- Waar loopt de gracht? Waar loopt de stadsmuur?

De vestinggracht loopt in het gehele westelijke deel van het terrein, net achter de nog bestaande muur. Deze nog bestaande muur en poeren vormen nog restanten van de oude stadsmuur op onderstaand kaartje zijn de hypothetische verloop van de vestinggracht en –wal aangeduid.

Figuur 55: allesporenkaart met de aanduiding van de hypothetische loop van de vestinggracht (blauw), vestingwal (lichtrood) en weermuur (donkerrood)

- Betreft het een gracht, of eerder een natuurlijke arm van de Dender, later in gebruik genomen als gracht?

Aangezien de volledige gracht niet volledig kon gecoupeerd worden wegens veiligheidsredenen kan geen uitspraak gedaan worden over de al dan niet natuurlijke oorsprong van de gracht. In de onderste vullingen uit de boring kwam wel nog altijd een beperkte mate van mortel en baksteelspikkels. Dit kan een indicatie zijn voor een antropogeen gegraven structuur, maar verder onderzoek kan hier enkel uitsluitsel over geven.

- Is er een link tussen eventuele resten van muren in de sleuven en de nog bestaande muren?

Ja, er is een duidelijke link. De aangetroffen L-vormige funderingsresten vormen de enige restanten van de weermuur. In profiel A is duidelijk te zien dat deze funderingen op de top van de wal gelegen zijn. Samen met de bovengrondse resten vormen zij de restanten van de stadsmuur van Geraardsbergen.

- Kunnen torens aangeduid worden?

Tijdens de proefsleuven konden geen restanten van torens aangeduid worden. Of deze aanwezig zijn in het terrein moet een vervolgonderzoek uitwijzen.

- Zijn sporen aanwezig van de voetweg die op de kaart van Van Deventer te zien is?

De voetweg kon niet echt duidelijk aangetoond worden. In profiel A bevindt zich naast de wal een betrekkelijk vlak stuk met enkele hobbels dat mogelijk als voetweg kan geïdentificeerd worden, maar met zekerheid is dit niet te zeggen. Ook hier zal vervolgonderzoek duidelijkheid moeten brengen.

- Kunnen in de coupe van de gracht uitgravingen/verbredingen aangeduid worden en zo ja, kunnen deze gelinkt worden aan de archivalische gegevens?

Echte uitgravingen zijn er niet opgemerkt. Er werd wel een oudere gracht aangetroffen die door de vestinggracht oversneden wordt. Of deze gracht met een oudere fase van de stadsversterkingen moet gelinkt worden is onduidelijk.

- Werd de gracht effectief gevuld met stadsafval? Is in de vulling een gelaagdheid te zien? Kan deze gekoppeld worden met dateerbaar materiaal? Is er een duidelijke fasering binnen de gebruiksgeschiedenis van de gracht?

In de aangesneden lagen werd geen stadsafval waargenomen. Echter, enkel de dempingslagen uit de 19^e eeuw werden aangesneden en deels gecoupeerd. Mogelijk bevinden de locaties met stadsafval zich elders, al dan niet buiten het opgravingsterrein. De oudste lagen van de gracht konden ook niet doorzocht worden op dateerbaar materiaal. Ook hier zal vervolgonderzoek hopelijk meer duidelijkheid brengen in het dateren van deze gracht.

- Hoe is de stadsmuur opgebouwd, welke materialen werden gebruikt, zijn er sporen van herstellingen?

De aangetroffen funderingsresten tonen aan dat er zowel zandsteenblokken als bakstenen werden gebruikt voor de ondergrondse opbouw van de stadsmuur. Om deze stenen te binden werd een zachte, gelige kalkmortel gebruikt.

Het bovengrondse muurwerk is volledig opgemeten en gefotografeerd. Een grondige analyse dient plaats te vinden in een vervolgonderzoek.

- Behoren de nog aanwezige steunberen effectief tot de stadsvesten?

De aanwezige steunberen behoren zeker tot de oude stadsmuren. Tijdens het archeologisch onderzoek konden we zien hoe de muren meer naar het noorden afgebroken waren tot op het maaiveld. Hetzelfde patroon van steunberen lijkt zich verder door te zetten.

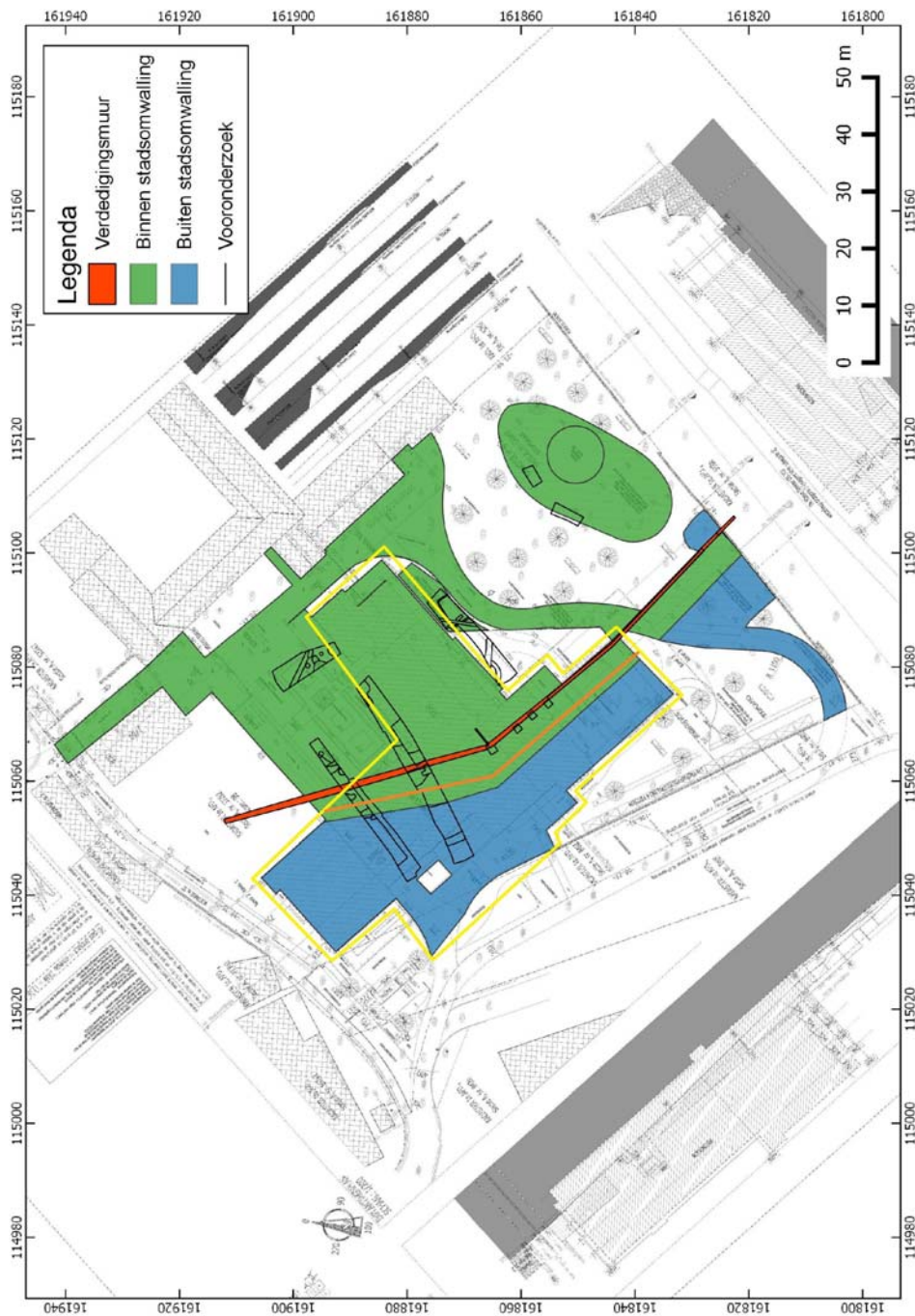
Er is een duidelijk verschil met de muur ten zuiden van de steunberen. Het is niet duidelijk of deze muur ook deel uitmaakte van de stadsmuur of dat deze muur gebouwd is op de afgebroken stadsmuur.

6.3 Advies

Op basis van de aangetroffen sporen en vondsten adviseert BAAC Vlaanderen een vervolgonderzoek. Dit vervolgonderzoek dient opgesplitst te worden in volgende zones:

- Zone stadsgracht-stadswal: de zone buiten de stadsmuren, de stadsmuren zelf en de zone met heipalen worden definitief verstoord tot op grote diepte. Deze zone moet volledig vlakdekkend opgegraven worden. Dit kan best gebeuren op volgende wijze:
  - De zone van de stadsgracht: een tweetal profielen van in de stadsgracht tot over de zone met stadswal. Op die manier wordt de opbouw en fasering van de hele defensieve structuur duidelijk.
  - De stadsmuur zelf: deze dient bouwhistorisch bestudeerd te worden, zowel wat betreft het opstaande muurwerk, als de funderingen. Dit betekent dat de muur eerst in opstand wordt bestudeerd en dat na sloop tot aan het maaiveld vervolgens de muur in het vlak als archeologisch spoor wordt behandeld.
  - De andere zones die volledig verstoord worden moeten volledig opgegraven worden. Als dit gebeurt voorafgaandelijk aan de graafwerken voor de sleuven in de stadsgracht moeten maatregelen genomen worden zodat over de twee fases heen een aaneensluitend profiel kan worden verkregen.
- In de overige zones, waar terrassen en wegenis wordt aangelegd gebeurt de verstoring eerder oppervlakkig (ruwweg 30 à 40 cm). Hier stellen we een onderzoek voor op enkel het eerste archeologische niveau. In de praktijk is geen onderzoek nodig op de onderste helft van het terrein; de prospectie toonde aan dat dit terrein bestaat uit kleiige afzettingen, waar de archeologische potentie heel erg laag is. We adviseren het onderzoek hier te beperken tot de ingrepen ten noorden van werkputten 5 en 6.

Inhoudelijke uitdagingen liggen in de ovenstructuren, de verdedigingswerken, de faseringen in het oosten van het terrein.

Figuur 56: advies archeologisch vervolgonderzoek

7 Bibliografie

Kadasterarchief Gent

KAG, 2009, mutatieschets nr. 14.
KAG, 1999, mutatieschets nr. 22.
KAG, 1998, mutatieschets nr. 27.
KAG, 1982, mutatieschets nr. 14.
KAG, 1981, mutatieschets nr. 10.
KAG, 1966, mutatieschets nr. 8.
KAG, 1961, mutatieschets nr. 7.
KAG, 1946, mutatieschets nr. 4.
KAG, 1926, mutatieschets nr. 6.
KAG, 1921/1922, mutatieschets nr. 9bis.
KAG, 1906, mutatieschets nr. 5.
KAG, 1904, mutatieschets nr. 6.
KAG, 1901, mutatieschets nr. 26.
KAG, 1900, mutatieschets nr. 3.
KAG, 1893, mutatieschets nr. 4.
KAG, 1891, mutatieschets nr. 30.
KAG, 1866, mutatieschets nr. 39.
KAG, 1860, mutatieschets nr. 5.
KAG, 1858, mutatieschets nr. 7.
KAG, 1836, mutatieschets nr. 3.
KAG, primitief kadasterplan, 1828.
KAG, primitief kadasterplan, afdeling 1, sectie A, 1888.
KAG, kadastrale legger, art. 255.
KAG, kadastrale legger, art. 606.
KAG, kadastrale legger, art. 1608.
KAG, kadastrale legger, art. 1795.
KAG, kadastrale legger, art. 2195.
KAG, kadastrale legger, art. 2382.
KAG, kadastrale legger, art. 2459.

Literatuur

M. DE MEULEMEESTER (1947) *Le Prieuré des Bénédictines de Huneghem à Grammont*, Leuven.
J. DE RO *et al.* (2009) *De Muur rond Geraardsbergen. Van gesloten naar open stad*, Geraardsbergen.
A. HOSTE (1974) *De priorij Hunnegem te Geraardsbergen*, Beernem.
SOLVA (2008) *Archeologie rapport 3: Geraardsbergen Zakkaai, archeologisch vooronderzoek*.

SOLVA (s.d.) Geraardsbergen: Abdijstraat, in: *Archeologie Nieuwsbrief* 36.

V. VAN BOSSUYT (1906) *Geschiedenis van Hunneghem te Geraardsbergen*, Geraardsbergen.

HARTOCH E. 2011: *Archeologisch onderzoek naar baksteenovens in Vlaanderen: een overzicht*. In: OOST T. & VAN DE VOORDE E. (eds.): *In vuur en vlam! Omgaan met baksteenerfgoed in Vlaanderen*, Antwerpen.

DE GROOTE K. 2008: *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw)*, Relicta - Archeologie, Monumenten- & Landschapsonderzoek in Vlaanderen - Monografie 1, twee delen, Brussel.

Websites

BEELDBANK GERAARDSBERGEN s.d., <http://www.beeldbankgeraardsbergen.be/>. (geraadpleegd op 12/10/2015)

CadGIS 2015: *Kadasterkaarten* [online], http://ccff02.minfin.fgov.be/cadgisweb/?local=nl_BE. (geraadpleegd op 06/10/2015)

CENTRAAL ARCHEOLOGISCHE INVENTARIS (CAI) 2014: *Geraardsbergen* [online], <http://cai.erfgoed.net/> (geraadpleegd op 07/10/2015).

DATABANK ONDERGROND VLAANDEREN (DOV) s.d.: *Bodemverkenner* [online], <https://www.dov.vlaanderen.be/portaal/?module=public-bodemverkenner#ModulePage>. (geraadpleegd op 06/10/2015)

GEOPUNT VLAANDEREN s.d.: *Atlas der Buurtwegen* [online], <http://www.geopunt.be/> (geraadpleegd op 07/10/2015)

GEOPUNT VLAANDEREN s.d.: *Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen* [online], <http://www.geopunt.be/> (geraadpleegd op 06/10/2015)

GEOPUNT VLAANDEREN s.d.: *Ferrariskaart* [online], <http://www.geopunt.be/> (geraadpleegd op 07/10/2015)

GEOPUNT VLAANDEREN s.d.: *Luchtfoto Vlaanderen zomer 1979-1990 - kleur* [online], <http://www.geopunt.be/> (geraadpleegd op 07/10/2015)

GEOPUNT VLAANDEREN s.d.: *Luchtfoto Vlaanderen winter 2014 - kleur* [online], <http://www.geopunt.be/> (geraadpleegd op 06/10/2015)

GEOPUNT VLAANDEREN s.d.: *Plan Vandermaelen* [online], <http://www.geopunt.be/> (geraadpleegd op 07/10/2015)

GERARDIMONTIUM s.d. <https://gerardimontium.wordpress.com/> (geraadpleegd op 12/10/2015)

INVENTARIS VAN HET ARCHEOLOGISCH ERFGOED 2007-2014: *Historische stadskern van Geraardsbergen* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/cai/zone/22>. (geraadpleegd op 07/10/2015)

INVENTARIS VAN HET BOUWKUNDIG ERFGOED 2007-2014: *Geraardsbergen* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/20329>. (geraadpleegd op 06/10/2015)

INVENTARIS VAN HET BOUWKUNDIG ERFGOED 2007-2014: *Priorij Hunnegem* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/8378>. (geraadpleegd op 06/10/2015)

KIK-IRPA s.d.: *Fototheek, Oudenaarde* [online], http://balat.kikirpa.be/search_all.php. (geraadpleegd op 19/10/2015)

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK VAN BELGIË (KBR) 2014: *Jacob Van Deventer* [online], <http://uurl.kbr.be/1043798>. (geraadpleegd op 06/10/2015)

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK VAN BELGIË (KBR) 2014: *Sanderus, Flandria Illustrata* [online], http://images.kbr.be/multi/VB_10335_E_2Viewer/imageViewer.html. (geraadpleegd op 06/10/2015)

MUSEA OOST-VLAANDEREN IN EVOLUTIE s.d.: *Museum in zicht* [online],
<http://www.museuminzicht.be/public/collecties/objecten/index.cfm?zoek=1&mp=&vz=geraardsbergen&q=geraardsbergen&weergave=lijst&page=31>. (geraadpleegd op 19/10/2015)

TOPOMAPVIEWER 2015: *Topografische kaart* [online],
<http://www.ngi.be/topomapviewer/public?lang=nl> (geraadpleegd op 06/10/2015)

8 Lijst met figuren

Figuur 1 Luchtfoto met aanduiding projectgebied. (Geopunt Vlaanderen s.d.)	1
Figuur 2: verdeling in loten van het plangebied. Enkel loten 1 (deels rode en gele zone) en 2 (donkergroene zone plus deels rode zone) worden ontwikkeld.	1
Figuur 3 Digitaal Hoogtemodel met aanduiding projectgebied. (Geopunt Vlaanderen s.d.)	4
Figuur 4 Bodemkaart met aanduiding projectgebied. (DOV Bodemverkenner s.d.)	5
Figuur 5 Plan van Geraardsbergen, Jacob van Deventer. (KBR 2014)	7
Figuur 6 Detail plan van Deventer georeferentieerd op huidig kadasterplan	7
Figuur 7 Plan van Geraardsbergen uit de Flandria Illustrata van Sanderus met aanduiding van de kerk en het projectgebied. (KBR 2014)	8
Figuur 8 Ferrariskaart. (Geopunt Vlaanderen s.d.)	9
Figuur 9 De Ferrariskaart georeferentieerd op het huidig kadasterplan.	9
Figuur 10 Atlas der Buurtwegen, ca. 1841. (Geopunt Vlaanderen s.d.)	10
Figuur 11 Atlas der Buurtwegen georeferentieerd op het huidig kadasterplan	10
Figuur 12 Plan van Vandermaelen, 1846-1854. (Geopunt Vlaanderen s.d.)	11
Figuur 13 Plan van Vandermaelen georeferentieerd op het huidig kadasterplan	11
Figuur 14 Primitief kadasterplan georeferentieerd op het huidig kadasterplan. (KAG, primitief kadasterplan, 1888)	12
Figuur 15 Mutatieschets met nieuwe toestand, 1891. (KAG, 1891, mutatieschets nr. 30)	13
Figuur 16 Mutatieschets uit 1901 waarop alle toenmalige gebouwen duidelijk te zien zijn. (KAG, 1901, mutatieschets nr. 26)	13
Figuur 17 Mutatieschets met de nieuwe toestand in 1926. (KAG, 1926, mutatieschets nr. 6)	14
Figuur 18 Mutatieschets uit 1966 met de nieuwe toestand. (KAG, 1966, mutatieschets nr. 8)	15
Figuur 19 Foto uit 1978 met rechts zicht op het projectgebied. (J. De Ro et al. 2009: 177)	15
Figuur 20 Mutatieschets uit 1981 met de nieuwe toestand. (KAG, 1981, mutatieschets nr. 10)	16
Figuur 21 Luchtfoto, zomer 1979-1990. (Geopunt Vlaanderen s.d.)	16
Figuur 22 Aanduiding historische stadskern van Geraardsbergen. (Inventaris Archeologisch Erfgoed 2007-2014)	17
Figuur 23 Detail CAI met aanduiding projectgebied en vondstlocaties. (CAI 2014)	19
Figuur 24 Zicht op het projectgebied met aanduiding van de nog aanwezige steunberen, 2009. (J. De Ro et al. 2009: 179)	19
Figuur 25 Plan met aanduiding van de bouwvrije zone (geel), bebouwbare zone (oranje) en groenzone (groen). (Architecten Demeestere + Garmyn & Partners bvba)	21
Figuur 26 Overzicht van de geplande ingrepen in het onderzoeksgebied	22
Figuur 27 Ontwerpplan. (Architecten Demeestere + Garmyn & Partners bvba)	25
Figuur 28: Inplanting proefsleuven binnen het plangebied	26
Figuur 29: noordelijk uiteinde van profiel A met zicht op de diepere ophogingslagen	28
Figuur 30: Profiel in werkput 5	29
Figuur 31: vlakfoto van spoor 4.1	30
Figuur 32: vlakfoto van werkput 3	31
Figuur 33: vlakfoto (links) en coupefoto (rechts) van spoor 1.5	31
Figuur 34: vlakfoto van vlak 2 in werkput 1 met bovenaan spoor 1.5 en linksonder spoor 1.6	32
Figuur 35: Uitsnede uit de allesporenkaart met detail van werkputten 1 en 3. De hoeveelheid volmiddeleeuwse sporen is duidelijk zichtbaar	32
Figuur 36: noordelijk uiteinde van profiel A met zicht op de diepere ophogingslagen in het midden is de brandlaag duidelijk zichtbaar als een zwarte band tussen de gelige lagen van de wal en de grijze volmiddeleeuwse ophogingslagen	33
Figuur 37: foto van profiel A met aanduiding van de oudere, laatmiddeleeuwse gracht(rechts) die oversneden wordt door de stadsgracht (links) die gekenmerkt wordt door de sterk puinige vullingen ..	34
Figuur 38: vlakfoto van oven 1	35
Figuur 39: vlakfoto van oven 2 in werkput 4	36
Figuur 40: Profiel A. In donkerblauw is de vestinggracht aangeduid, met in een rode lijn de grens tussen de dempingspakketten en de lagen van de actieve fase. In lichtrood is de vestingwal aangeduid	37
Figuur 41: zicht op het zuidelijk uiteinde van profiel A met zicht op de puinrijke dempingslagen van de vestinggracht. De jalon op het vlak duidt de overgang van de gracht met de het wallichaam aan ..	38

Figuur 42: foto van profiel A met aanduiding van vestinggracht (links), oudere gracht(midden) en de wal (rechts) met aanduiding van de mogelijke toplaag	39
Figuur 43: sporen 1.7 (links) en 1.8 (rechts) in de putwand van profiel A.....	40
Figuur 44: vlakfoto van spoor 2.1	40
Figuur 45: vlakfoto van spoor 1.3. De donkere laag links is een aanzet van een volmiddeleeuwse ophogingslaag. Links bevindt zich een opvullingslaag van de vestinggracht	41
Figuur 46: allesporenkaart met de aanduiding van de hypothetische loop van de vestinggracht (blauw) en vestingwal (lichtrood)	42
Figuur 47: plot van sleuvenplan op de het projectgebied.....	48
Figuur 48: plot van het sleuvenplan op de Popp-kaart.....	49

9 Bijlagen

9.1 Alle lijsten

9.1.1 Sporenlijst

9.1.2 Monsterlijst

9.1.3 Lijst profielen

9.1.4 Vondstenlijst

9.1.5 Lijst tekenvellen

9.1.6 Fotolijst

9.2 GIS-bestand met gegeorefereerde historische kaarten en digitaal hoogtemodel

Bijlage 9.1.1. Sporenlijst										
Spoor	WP	Vlak	Interpretatie	Vorm	Kleur	Inclusies	Hom/Het	Textuur	Spoorrelaties	Datering
1.01	1	1	GRACHT	Langwerpig	BRGR	veel grof puin, dempingspakketten	HETERO			
1.02	1	1	WALLICHAAM	Langwerpig	BRGR tot LGEBR	hk2, bst1, nst1	HETERO		Diverse lagen in vlak merkbaar, cfr profiel A	
1.03	1	1	FUNDERING	Langwerpig		ZANDSTEEN	HOMO			
1.04	1	1	OVEN	Rond	ORRO verbrande leemwand	LGRBR gevl vulling, vl3, hk1	HETERO	zandige leem		
1.05	1	2	KUIL	Rond	ZwGr	HK, BS, NS	HOMO	zandige leem		
1.06	1	2	KUIL	Afgerond rechthoekig	DGRBR	hk2, vl2	HETERO	leem		
1.07	1	1	MUUR	in profielwand	zachte kalkmortel	natuursteen en baksteen		?x11x6 cm, veel herbruikmateriaal	zoals 2.1	
1.08	1	1	MUUR	in profielwand	zachte kalkmortel	baksteen		24x11x6 cm	staat in verband met 1.7, zeer beperkt in elkaar gewerkt, zelfde als 2.1	
2.1	2	1	FUNDERING	L-Vormig	zachte kalkmortel	zandsteen en baksteen			funderingen stadsmuur?	
2.2	2	1	GRACHT	Langwerpig	BRGR	veel grof puin, dempingspakketten	HETERO		zelfde puinlagen als in wp1	
2.3	2	1	WALLICHAAM	Langwerpig	BRGR tot LGEBR	hk2, bst1, nst1	HETERO	zandige leem	Diverse lagen in vlak merkbaar, cfr profiel A	
2.4	2	2	KUIL	rond?	DGR, BRBG gevl	aw2, hk2, vl2, fe1	HETERO	zandige leem		
2.5	2	2	GRACHT?	langwerpig	DBRGR, LGEBR gevl	aw1	HETERO	zandige leem	vullingen 6 en 7 in profiel B, zie ook vullingen 11 en 12 in profiel A	
3.1	3	1	OPHOING	NVT	GRDGR BG gevl	hk, vl, aw, nst, sterk gebioturbeerd	HETERO	zandige leem		
3.2	3	1	GREPPEL	Langwerpig	DGR BG gevl	hk, vl, aw, nst, bio	HETERO	zandige leem		
3.3	3	1	KUIL	rond	DGR BG gevl	hk, vl, aw, nst, bio	HETERO	zandige leem		
3.4	3	1	KUIL	rond	DGR BG gevl	hk, vl, aw, nst, bio	HETERO	zandige leem		
3.5	3	1	KUIL	ovaal	DGRBBR gevl	hk, vl, aw, nst, bio	HETERO	zandige leem	oversneden door 3.6	
3.6	3	1	KUIL	rond of ovaal, deels in putwand	DGRZW, LGR gevl	verbrand materiaal, humeus, vl, tegel	HETERO	zandige leem		
3.7	3	1	KUIL	rond	DGR BG gevl	hk, vl, aw, nst, bio	HETERO	zandige leem		
3.8	3	1	KUIL	rond of ovaal, deels in putwand	DGR BG gevl	hk, vl, aw, nst, bio	HETERO	zandige leem		
4.1	4	1	GREPPEL	langwerpig gebogen/rond	LGR gevl	fe, aw, bio	HETERO	zandige leem		IJZERTIJD?
4.2	4	1	(BAKSTEEN)OVEN	Rechthoekig/vierkant	ORRO verbrande leemwand	DGRBR gevl, puin, nst mortel	HETERO	zandige leem (binnenste vulling)		
4.3	4	1	PUINKUIL	langwerpig rechthoekig	grof puin	LGE mortel, ROPR bakstenen, nst	HETERO	zandige leem		
4.4	4	1	OPHOING BINNEN OVEN	NVT	DGRBR gevl	nst, mortel, baksteen, aw	HETERO	zandige leem	zelfde als ophoing buiten oven	

Bijlage 9.1.2. Lijst monsters								
Monster	WP	Vlak	Spoor	Vulling	Categorie	Aantal	Opmerkingen	Datum
1	1	1	1.3		NST	1		28/10/2015

Bijlage 9.1.3. Profielen				
Profiel	WP	Richting	Tekenvel	Datum
A	1	ZW-NO	1	29/10/2015
B	2	NO-ZW	1	29/10/2015
1	5	ZW-NO	1	29/10/2015

Bijlage 9.1.4. Vondstenlijst								
Vondst	WP	Vlak	Spoor	Vulling	Categorie	Context	Aanvullende info	Datum
1	1	1	1.1		AW	AAVL	Vulling gracht	28/10/2015
2	1	1	Profiel A	21	AW	AAVL		28/10/2015
3	1	1	Profiel A	23 en 25	AW	AAVL		28/10/2015
4	2	1	Profiel B	4	AW	AAVL	is gelijk aan spoor 2.4	28/10/2015
5	2	1	Profiel B	6	AW	AAVL	Is gelijk aan spoor 2.5	28/10/2015
6	3	1	3.1		AW	AAVL		28/10/2015
7	3	1	3.2		AW	AAVL		28/10/2015
8	4	1	4.1		AW	AAVL		28/10/2015
9	3	1	3.8		AW	AAVL		28/10/2015

Bijlage 9.1.5. Tekenvellen						
Tekenvel	Formaat	WP	Inhoud	Datum aanmaak	Gecontroleerd	Gescand
1	Lang	1, 2 en 5	Profiel A, B en 1	29/10/2015	JA	JA

Bijlage 9.1.6. Fotolijst

GerHun detail uitsprong muur - fundering - 1.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 10.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 11.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 12.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 13.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 14.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 15.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 2.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 3.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 4.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 5.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 6.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 7.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 8.JPG
GerHun detail uitsprong muur - fundering - 9.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 1.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 10.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 11.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 12.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 13.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 14.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 2.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 3.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 4.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 5.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 6.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 7.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 8.JPG
GerHun steunberen stadsvesten - 9.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 1.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 10.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 11.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 12.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 13.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 14.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 15.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 16.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 17.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 18.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 19.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 2.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 20.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 21.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 22.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 23.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 24.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 25.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 26.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 27.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 28.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 29.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 3.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 30.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 4.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 5.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 6.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 7.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 8.JPG
GerHun WP1 Profiel A - 9.JPG
GerHun WP1 Profiel A -31.JPG
GerHun WP1 Profiel A -32.JPG
GerHun WP1 S.1.2 en S.1.3 - 1.JPG
GerHun WP1 S.1.2 en S.1.3 - 2.JPG
GerHun WP1 S.1.4 - 1.JPG
GerHun WP1 S.1.4 - 2.JPG
GerHun WP1 S.1.5 - 1.JPG

Bijlage 9.1.6. Fotolijst
GerHun WP1 S.1.5 - 2.JPG
GerHun WP1 S.1.5 en S.1.6 - 1.JPG
GerHun WP1 S.1.5 en S.1.6 - 2.JPG
GerHun WP1 S.1.7 en S.1.8 - 1.JPG
GerHun WP1 S.1.7 en S.1.8 - 2.JPG
GerHun WP1 S.1.7 en S.1.8 - 3.JPG
GerHun WP1 S.1.7 en S.1.8 - 4.JPG
GerHun WP2 Profiel B - 1.JPG
GerHun WP2 Profiel B - 2.JPG
GerHun WP2 Profiel B - 3.JPG
GerHun WP2 Profiel B - 4.JPG
GerHun WP2 S.2.1 -1.JPG
GerHun WP2 S.2.1 -2.JPG
GerHun WP2 S.2.1 -3.JPG
GerHun WP3 Overzicht - 1.JPG
GerHun WP3 Overzicht - 2.JPG
GerHun WP4 Overzicht - 1.JPG
GerHun WP4 Overzicht - 2.JPG
GerHun WP4 Overzicht - 3.JPG
GerHun WP4 S.4.2 - 1.JPG
GerHun WP4 S.4.2 - 2.JPG
GerHun WP4 S.4.2 - 3.JPG
GerHun WP4 S.4.2 - 4.JPG
GerHun WP4 S4.1 - 1.JPG
GerHun WP4 S4.1 - 2.JPG
GerHun WP4 S4.1 - 3.JPG
GerHun WP4 S4.1 - 4.JPG
GerHun WP5 Profiel 1 - 1.JPG
GerHun WP5 Profiel 1 - 2.JPG
GerHun WP5 Profiel 1 - 3.JPG